

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук і соціальних технологій
Кафедра Школа соціальної роботи ім. В. І. Полтавця

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь - бакалавр

на тему: **«ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності
231 Соціальна робота

Скороход Христина Леонідівна

Керівник Дмитришина Н.А.,
старший викладач

Рецензент Савчук О.М.,
Доц., канд.наук

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2020 р.

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ	6
1.1 Поняття булінгу: основні ознаки, види, наслідки.....	6
1.2 Використання підходу «рівний-рівному» для профілактики булінгу у закладах загальної середньої освіти	11
1.3 Заходи з профілактики булінгу у закладах загальної середньої освіти.....	15
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
2.1 Час та місце проведення дослідження	20
2.2 Етапи проведення дослідження	20
2.3 Процедура проведення дослідження.....	21
2.4. Методи та інструменти дослідження	24
2.5 Характеристики вибірки дослідження	25
2.6 Труднощі та обмеження проведення дослідження	27
2.7 Концептуалізація та операціоналізація понять	28
РОЗДІЛ 3 ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	30
3.1 Розуміння проблеми булінгу.....	30
3.2 Впровадження заходів з профілактики булінгу	33
3.3 Застосування підходу «рівний-рівному» для профілактики булінгу	38
3.4 Особливості впровадження підходу «рівний – рівному» учнями.....	43
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ДОДАТКИ.....	57
Додаток А. Напівструктурований опитувальник для експертів	57
Додаток Б. Напівструктурований опитувальник для фахівців.....	59
Додаток В. Гайд анкети для учнів	61
Додаток Г. Характеристика респондентів фахівців.....	66
Додаток Д. Характеристика респондентів - учні	68
Додаток Е. Визначення булінгу	73
Додаток Ж. Розуміння поняття булінгу	74
Додаток З. Поширені види булінгу	75
Додаток К. Проведені заходи на профілактику булінгу	76
Додаток Л. Дієві заходи у профілактиці булінгу	77
Додаток М. Заходи для протидії булінгу	78
Додаток Н. Вплив на вирішення ситуації булінгу	79
Додаток О. Залучення учнів до профілактики булінгу	80

ВСТУП

В сучасних школах булінг вважають однією з найбільш поширених проблем. Булінг має серйозні наслідки для навчання, здоров'я, особистого розвитку дітей і підлітків та може мати негативні наслідки перенесені у дорослий вік (Gregory, 2016).

Ряд дослідників Gilbert, Olweus, Mishna, Lazarus, Ttofi, Farrington та інші описали поняття булінгу, його особливості та наслідки. Проблема булінгу в школах досліджувалась переважно західними науковцями. Серед українських дослідників можна зазначити таких як Губко, Король, Сидорук, Лушпай. Також вивченням булінгу займаються різні громадські та міжнародні організації.

За даними ряду міжнародних досліджень майже третина підлітків останнім часом мала досвід булінгу (42 країни про це відмічають) (UNESCO Institute of Statistics, 2018).

Україна не є винятком. Згідно, з даними дослідження Дитячого фонду ООН (Unicef) в Україні серед дітей 11–17 років, станом на 2017 рік - 67% дітей в Україні зіштовхувались з проблемою булінгу протягом останніх трьох місяців, 24% дітей стали жертвами булінгу, і 48% з них нікому не розповідали про ці випадки (UN, 2018).

Протягом останніх 20 років через високий рівень розповсюдження булінгу у світі почали впроваджувати різноманітні програми для протидії булінгу, і в той же час вимірюваність ефективності таких програм є невисокою (Naught, 2016). Ttofi, та Farrington оцінили 44 шкільних програм та зробили висновок, що програми антибулінгу в середньому можуть зменшити проблеми знущань на 20% (відносно невисокий відсоток пояснюється переважно короткотерміновістю більшості програм, спрямованістю на вирішення інцидентів, а не на їх попередження) (Ttofi & Farrington, 2009, як цитується в Olweus, et al., 2018). Така

ситуація спонукає фахівців продовжувати працювати над удосконаленням програм профілактики та апробацією нових підходів.

Продовження досліджень та розробка ефективних заходів з профілактики дозволить знизити рівень булінгу в школах. Так, щодо вже запроваджених заходів, можна розширювати фокус впливу профілактичних програм, а саме впливати з різних сторін на проблему. Деякі дослідники пропонують залучати не лише батьків, вчителів, працівників, директора школи та громаду, що є в більшості заходів протидії булінгу, а і самих учнів, які є безпосередніми учасниками ситуації (Sanchez, et al, 2001). Залучення самих учнів може стати одним з ефективних аспектів попередження булінгу. Адже учні, які навчаються у школі можуть брати відповідальність на себе та допомагати своїм одноліткам. А застосування підходу – «рівний-рівному» дає можливість одноліткам допомагати вирішувати це питання у закладі загальної середньої освіти та здійснювати профілактику спільно з іншими сторонам навчального закладу.

Об'єктом дослідження є булінг у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження: профілактика булінгу у закладах загальної середньої освіти.

Мета: визначити заходи з профілактики булінгу у закладах загальної середньої освіти

Завдання:

1. Охарактеризувати теоретико-прикладні аспекти проблеми булінгу в закладах загальної середньої освіти.
2. Висвітлити заходи з профілактики булінгу у закладах загальної середньої освіти .
3. Визначити способи залучення учнів до профілактики булінгу.
4. Розкрити особливості застосування підходу «рівний-рівному» учнями.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

1.1 Поняття булінгу: основні ознаки, види, наслідки

Булінг – це світова проблема, що стосується учнів, батьків, вчителів, громадських діячів, представників держави та освітньої системи.

Lazarus (2020) визначають булінг як одну з найпоширеніших форм насильства у дитинстві, що стається як у школі, так і поза нею, наприклад по дорозі до школі (Devoe, 2005 як цитується у Губко, 2013; Lazarus, 2020;).

Булінг систематично почали вивчати у 1970-80 роках (Olweus, 1994; (Smolleck, 2018) в Скандинавії. Після 1980-х років булінг почали вивчати в Японії, Англії, Австралії, США та інших країнах (Olweus, 1994).

Термін «булінг» походить від англійського слова «bully», що означає «хуліган», «забіяка», «людина, яка використовує свою силу і владу, щоб налякати або заподіяти шкоду іншим людям» (Лушпай, 2010).

В науковій літературі існують схожі визначення терміну булінг. «Булінг – це поведінка, коли людина піддається негативним, повторюваним діям з боку однієї людини чи кількох людей» (Olweus, 1993; Farrington 1993 як цитується у Farrington, 2011; Smolleck, 2018; Lazarus, 2020). Дослідник Olweus визначає негативні дії булінгу як заподіяння шкоди – фізичної, психологічної, словесної, тощо (Olweus, 1993). Явище булінгу також визначають як одну з форм агресивної поведінки (Andershed et al. 2001; Salmivalli, & Nieminen, 2002, як цитується у Ttofi, & Farrington, 2011; Лейн та Мілер, як цитується у Борщевська, 2014) та формою насильницької поведінки (Gerbaka, BouMitri, & Haber, 2016). Булінг передбачає наявність таких складових:

- дисбаланс сил у сторін, коли одна особа з певною перевагою у силі пригнічує іншу з меншою силою (може бути фізична, інтелектуальна, емоційна перевага);

- повторюваність з часом, тобто це неодноразові випадки, які тривають протягом довгого часу;
- навмисність, коли дії вчиняються з певною метою. Наприклад, спрямовані на отримання контролю над іншою дитиною;
- нанесення шкоди, що призводить до серйозних проблем як у кривдника, так і потерпілого (Olweus&Limber, 2016).

Складові булінгу описали такі науковці як Olweus (1993), Faye, Khoury-Kassabri, Gadalla, Daciuk (2012), Gerbaka, BouMitri,&Haber (2016), Smolleck (2018); та інші.

Питання булінгу стосується учасників освітнього процесу, зокрема учнів. В українському законодавстві, згідно закону «Про освіту», визначення булінгу (цькування) стосуються «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у ... насильстві, ...(у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій) ... внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» (ЗУ «Про освіту», 2017).

До тенденцій булінгу можна віднести те, що булінг починає проявлятися у дитинстві та характерний для дітей середнього віку та підлітків (коли вони проходять соціалізацію), але спостерігається і в молодшому та старшому віці учнів (Лушпай, 2010; Борщевська, 2014; Lazarus, 2020). Проявляється булінг, як правило, в позаурочний час та в неконтрольованих дорослими місцях (Губко, 2013). Ситуація булінгу має прихований характер (стається поза очима дорослих), тому її важче зупинити (Lazarus,2020).

В булінгу у школах задіяні такі сторони – «кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності)» (ЗУ «Про освіту», 2017; UN 2016- Gerbaka, BouMitri&Haber, 2016). Ролі у ситуації булінгу є динамічними – учні можуть змінювати ролі в залежності від часу та ситуації (Strawhun, O'Connor, Norris, & Peterson, 2016).

Серед причин вчинення булінгу виділяють: бажання привернення уваги та отримання популярності і влади над іншими; наслідування дій дорослих (наприклад, внаслідок жорстокого поводження з дітьми); отримання соціальної і

емоційної винагороди (таким чином кривдник здобуває вищий соціальний статус); спосіб вирішення сімейних проблем спосіб компенсації власних невдач (Король, 2009; Wang, 2012; Lazarus, 2020). Характерним є те, що кривдники можуть не відчувати провини, і навпаки відчують виправдання у своїх діях (Lazarus, 2020).

В звіті ООН про кібербулінг науковці Gerbaka, Mitri and Haber стверджують, що немає однієї єдиної причини булінгу серед дітей, на що скоріше впливають індивідуальні фактори та характеристики (наприклад імпульсивність, брак емпатії), сім'я (приклад агресивної поведінки батьків, ігнорування потреб дитини тощо), школа, середовище однолітків, громада (UN, 2016; Wang, 2012; Король, 2009). Потерпілими стають ті, хто мають почуття невпевненості, тривожності та низької самооцінки (Guerra, & Sadek, 2011, як цитується у Wang, 2012). Потерпілі можуть мати менш розвинуті соціальні навички та менше коло спілкування, бути більш спокійними та покірними (Nansel et al. 2001, як цитується у Wang, 2012; Lazarus, 2020). Кривдники починають цькувати через зовнішні характеристики та особливості поведінки потерпілих (Король, 2009).

Потерпілій стороні складно захистити себе у таких ситуаціях і тому вона виглядає безпорадною перед кривдником (Olweus, 1993; Olweus, 1994; Король, 2009; Olweus, & Limber, 2016; Andershed et al. 2001; Lazarus, 2020). За Король (2009), існує два види потерпілих: ті, хто є пасивними (уникають, відступають, плачуть) та «провокативні» (які роздратовується, намагаються дати відповідь), та є більш схильними взяти контроль над ситуацією.

Спостерігачів описують як тих, хто спостерігає і в той же час не втручається у ситуацію, тому що думають, якщо втрутяться, то самі можуть стати потерпілими (Lazarus, 2020). Спостерігачі мають кілька стратегій поведінки: а) вони підбадьорюють кривдника і самі потенційно можуть стати ними, це заохочує такі дії з боку кривдника; б) вони не долучаються з жодної сторін; в) ті, кому булінгу не подобається, але вони його не припиняють; г) ті, хто підтримують потерпілу сторону (Король, 2009). У спостерігачів такі ситуації можуть викликати боязнь, страх та покірність (Gerbaka, BouMitri, & Haber, 2016). Варто

зазначити, що існують докази, того, що діти які спостерігають та втручаються, зменшують рівень булінгу, оскільки за таких умов кривдники бояться втратити свій статус (UN, 2016).

В школах виділяють такі види булінгу – фізичний, психологічний, соціальний, словесний, сексуальний, реляційний, кібербулінг, расистський, емоційний, економічний (Wang, Iannotti, & Nansel, 2009; Король, 2009; UN, 2016; Gerbaka, BouMitri, & Haber, 2016). Ці види групують в основні види, а саме фізичний (поштовхи, удари, ляпаси), психологічний (глузування, висміювання, залякування, виключення особи з групи), сексуальний (сексуальні домагання – доторки, жарти, які стосуються процесу статевого дозрівання та орієнтації), економічний (пошкодження майна, крадіжки) та з застосування електронних засобів – кібербулінг (електронна пошта, соціальні мережі) (Felix , & Furlong, 2008; Король, 2009; Wang, Iannotti, & Nansel, 2009; Haught, 2016; Gerbaka, BouMitri, & Haber, 2016; Strawhun, O'Connor, Norris, & Peterson, 2016; Smolleck, 2018)

Інша дослідниця Сидорук (2015) робить узагальнення і поділяє булінг на два види: фізичний – стосується фізичних ушкоджень та психологічний - пов'язаний з дією на психіку. За іншою типологією видів, булінг може бути прямим (фізичний, словесний) та непрямим (форма реляційної агресії, поширення чуток, що ізолює людину від групи, кібербулінг, тощо) (Gerbaka, BouMitri, & Haber, 2016). Може бути прямим в плані безпосередньої взаємодії людини чи непрямим, з залученням третьої сторони (Haught, 2016)

Щодо гендерних відмінностей, то хлопці є більше втягнутими у булінг, ніж дівчата (Hong, Espelage, & Jeoung, 2018). В той час коли інші досліджень пишуть про відсутність таких гендерних розрізень (Espelage, Polanin, & Low 2014; Hong, Espelage, & Jeoung, 2018; Hong, Espelage, & Jeoung, 2018). Але науковці Wang (2009, як цитується у Hong, Espelage, & Jeoung, 2018) показали, що хлопці більше залучені у прямий булінг (фізичний, словесний), а дівчата у непрямий (поширення пліток, виключення когось з групи) (Gerbaka, BouMitri, & Haber, 2016; Wang, 2012).

Випадки булінгу у школі призводять до серйозних та довготермінових наслідків (Haught, 2016) у всіх сторін ситуації: потерпілих, кривдників та свідків – це впливає на їхнє майбутнє та їхню взаємодію з соціумом (Felix&Furlong, 2008). Результати позначаються на здоров'ї, емоційному самопочутті, шкільних досягненнях і навчальному процесі, особистому розвитку учнів та переходять далі у доросле життя (UN, 2016; Gerbaka, BouMitri, &Haber, 2016).

Наслідки можуть бути різними в залежності від виду булінгу – фізичні (наприклад, синці, сліди побоїв), психологічні (наприклад, депресія) (Haught, 2016), поведінковому плані (зловживання наркотиками) (UN, 2016). Пізніше наслідки можуть стосуватися з втягненням у делінквентну, кримінальну поведінку чи у вчиненні домашнього насильства (Wolfe et al, 2009, як цитується у Strawhun, O'Connor, Norris, & Peterson, 2016).

Наслідки для кривдників, потерпілих та спостерігачів досліджували такі науковці як Lazarus (2020), Mishna (2012); Haught (2016); Gerbaka, BouMitri, & Haber, 2016; Sameer, Patchin, 2017)).

Підсумовуючи можна сказати, що булінг проявляється у психологічному, фізичному, сексуальному, економічному видах та кіберсердовищі; може проявлятися у прямій та непрямій формах. Булінг має такі ознаки: дисбаланс сторін, систематичність, нанесення шкоди іншим та навмисності вчинення таких дій. У закладах навчання кривдник найчастіше вчиняє булінг, тому що може наслідувати поведінку інших, для привернення уваги, використання влади чи отримання емоційної винагороди. Потерпілими можуть стати ті, хто має проблеми з самооцінкою, має менше коло спілкування, розвинуті навички чи певні характеристики. Третьою стороною в ситуації булінгу є спостерігачі, які замовчують і бояться потрапити у таку ж ситуацію булінгу і стати потерпілими. Булінг призводить до серйозних короткострокових та довготермінових наслідків, як для кривдника і потерпілої сторони, так і для спостерігачів.

1.2 Використання підходу «рівний-рівному» для профілактики булінгу у закладах загальної середньої освіти

«Рівний-рівному» один з підходів, який застосовується для здійснення впливу одних індивідів на інших. Цей підхід можна застосовувати для роботи у закладах навчання, де однолітки взаємодіють один з одним, інформують та навчають один одного. Вважається, що люди змінюються через судження близьких їм людей за соціальним статусом, саме їм схильні довіряти і слідувати їх прикладу (Гриценюк, 2016).

«Рівний-рівному» походить від англійського слова «peer-education», де слово «peer» означає «ровесник», а слово «education» означає навчання, освіта, розвиток (Гриценюк, 2016). «Рівний-рівному» називають методом, підходом, програмою, принципом та технологією (Тарасюк, 2012; Гриценюк, 2016).

Підхід «рівний-рівному» було задокументовано 1840 році в Англії, коли не вистачало вчителів для навчання у школах і коли уроки почали проводити діти та підлітки. Пізніше в середині XIX століття у Західній Європі та Північній Америці підхід «рівний-рівному» застосовували як метод навчання (Гриценюк, 2016). Зокрема, про залучення учнів, які допомагали на уроках вчителям, описали Miller та Mackhilhris (1996, як цитується у Parkin, & McKeganey, 2000). Інший дослідник Sloan описав інформування студентами студентів про епідемію грипу, наслідки вживання наркотиків та про сексуальне здоров'я в університетах Америки (як цитується у Parkin, & McKeganey, 2000). Далі «рівний-рівному» почали застосовувати як спосіб профілактики ВІЛ/СНІД у США, що описали у 1980-их роках Brodhad та Neckarton (як цитується у Пойда, & Семигіна, 2011).

«Рівний-рівному» визначають як «засіб передачі достовірної, соціально значущої інформації під час неформального або особливим способом організованого спілкування в соціальній групі людей, рівних за якоюсь певною ознакою (вік, інтереси, цінності, потреби, проблеми тощо)» (Заверико, & Зимівець, 2008, як цитується у Вайнола, 2008). Схожі визначення наводять

Голованова, Ляхова, Белікова, Лисак (2016) та Смирнов (2010, як цитується у Пойда, & Семигіна), які вказують про обмін знаннями та вміннями, що впливає на формування цінностей, навичок, знань у інших осіб.

Є загальні характеристики, на які погоджуються дослідники у застосуванні цього підходу:

- цей принцип спрямований на зміну поведінки, знань, чи установок, вироблення навичок (Шульга, 2007, як цитується у Пойда, & Семигіна, 2011; Гриценюк, 2016;);
- є способом передачі соціально значущої інформації (Вайнола, 2008), може бути способом профілактики (Вайнола, 2008);
- передається «рівними» іншим особам за певними ознаками (Шульга, 2007, як цитується у Пойда&Семигіна, 2011; Гриценюк, 2016; Вайнола, 2008).

«Рівний-рівному» застосовується у таких сферах як лікувальна справа, соціальна робота, військова справи, освіта, охорона здоров'я (Голованова, Белікова, & Лисак, 2016; Parkin, & McKeganey, 2000).

В основі «рівний-рівному» лежать такі теорії – соціально-когнітивна теорія (Social Learning Theory, 1986) А.Бандури (1986); теорія раціонального дії Фішбейна і Айзена (The Theory of Reasoned Action, 1975); теорія поширення інновацій Роджерс, (Diffusion of Innovation Theory, 1983); теорія освіти на основі участі Фрейре, (The Theory of Participatory Education, 1970) (Гриценюк, 2016; Голованова, Ляхова, Белікова&Лисак, 2016). Ці теорії покладені в основу принципу, який визначає вплив однієї групи на іншу групу, які є рівними і сприяють їх зміні поведінки.

Головною ознакою «рівний-рівному» є залучення представників рівних (Parkin, & McKeganey, 2000). Гриценюк (2016) зазначає, що «рівний» – особа, яка що належить до однієї тієї ж самої соціальної групи, що і цільова аудиторія, на яку спрямовано навчання. «Рівні» визначаються тим, що можуть мати спільні ознаки, одну чи кілька: вік, стать, освіта, психологічні та фізичні особливості; інтереси, соціальний статус, можуть зазнавати однакові ризики; стан здоров'я, релігія, вид діяльності, сексуальна орієнтація, спосіб життя, соціально-

економічне становище тощо (Голованова, Ляхова, Белікова, & Лисак, 2016; Гриценюк, 2016; Шульга, 2007, як цитується у Пойда&Семигіна, 2011; Parkin , & McKeganey, 2000).

Навчання шляхом підходу «рівний-рівному» може проводитися у різних формах – семінарів з використанням інтерактивних методів, тренінгів, неформальних бесід, лекцій, інформування, навчальних занять, семінарів, акцій, бесід, дискусії; дебатів; мозкових штурмів; методу аналізу історій і ситуацій; рольових, ділових та комунікативних ігор; творчих конкурсів, консультування, дискусій, постановок, поширень матеріалів, конкурсів, відео, зборів (Залыгіна, Минова, & Михалевич, 2016; Голованова, Ляхова, Белікова, & Лисак, 2016; Лещук, 2007 як цитується у Гриценюк, 2016; Ларіонова-Нечерда, 2006). Голованова, Ляхова, Белікова та Лисак (2016) вважають застосування інтерактивних та різних способів однією з переваг підходу «рівний-рівному».

Перед тим, як виконувати свої обов'язки «рівні» мають пройти попередню підготовку (Гриценюк, 2016; Залыгіна, Минова, & Михалевич, 2016). Також «рівний» має бути вмотивованим та мати необхідні знання і навички для роботи з групою «рівних» (Гриценюк, 2016). Це говорить про принцип добровільної участі до застосування цього підходу.

До переваг використання підходу рівний-рівному відносять:

- наявність спільних ознак (цінностей, мови та термінології, потреб і проблем, досвіду тощо), відповідно з'являється довіра, налагоджена комунікація;
- факт наслідування поведінки один одного;
- відсутність комунікативних бар'єрів зі своїми ровесниками (Тарасюк, 2012; Зверєва, 2008 як цитується у Вайнола, 2008; Голованова, Ляхова, Белікова , & Лисак, 2016).

Також перевагами у випадку застосування підходу серед школярів відносять – їхню мобільність, активність у роботі в групах (Зверєва, 2008 як цитується у Вайнола, 2008; Тарасюк, 2012; Голованова, Ляхова, Белікова , & Лисак, 2016). Крім цього, цей підхід є економічно вигідним (Гриценюк, 2016; McKeganey, 2000), тобто це вказує на його універсальні властивості.

Ефективним цей метод вважається у запобіганні негативних явищ (Гриценюк, 2016) та при профілактиці (теми здорового способу життя та ризикованої поведінки) (Голованова, Ляхова, Белікова, & Лисак, 2016; Mellanby, 2000, як цитується у Smolleck, 2018). Рівні мають доступ до цільової аудиторії, тобто є в природному середовищі і можуть працювати з важкодоступними групами (Гриценюк, 2016; Голованова, Ляхова, Белікова, & Лисак, 2016).

Kerrigan та Weiss (2000) пояснюють, що «такий тип навчання сприяє не тільки індивідуальним змінам, а зміні на рівні групи та суспільства, адже тоді можуть змінюватися суспільні норми».

Кілька дослідників пишуть про необхідність запровадження даного підходу у шкільному та підлітковому віці, що обґрунтовано особливостями підліткового і юнацького спілкування. Адже в цей період думка авторитетних однолітків стає більш значущою, ніж думка дорослих (Залыгіна, Минова, & Михалевич, 2014). Parkin та McKeganey (2000) звертають увагу на ряд досліджень, які показали, що молоді люди зазвичай звертаються до своїх ровесників за інформацією та порадами з різних тем, ніж до інших. Якщо учні задіяні в ролі інструкторів, вони розвивають власні навички лідерства, комунікації, усвідомлення різноманітності та прийняття рішень (Smolleck, 2018; Wawrzynski, & Lemon, 2019).

Серед недоліків підходу «рівний-рівному» виділяють:

- недостатність схожості, адже якщо “рівний” розуміти як схожий, подібний, то це не завжди означає рівність;
- недостатність релевантного досвіду, інформації в підлітків та можливість спотворення інформації підлітками;
- складність контролю, вимірювання результатів методу;
- вік підлітка (не сприймають як експерта в даній темі) (Зверева, 2008 як цитується у Вайнола, 2008).

Одним з прикладів застосування «рівний-рівному» наводить Гриценюк (2016), де у школах України в сільській місцевості було недостатньо викладачів. Тому вчитель мав працювати одночасно з кількома класами, через що у школі

почали залучати найкращих учнів до проведення занять, працювали в учнівській комісії, брали участь у класних, шкільних активах та у русі учнівського самоврядування (Гриценюк, 2016).

Mellanby et al. (як цитується у Smolleck, 2018) проаналізували школи, де застосували підхід «рівний-рівному» і який показав дієві результати – учні навчили свої учнів того ж самого, що і викладачі, як наприклад у програмі «Програма Без булінгу» (The Bully Free Program).

Підсумовуючи, можна зауважити, що підхід рівний-рівному може дієво працювати з вирішенням соціальним проблем, профілактикою соціально негативних явищ, зокрема у навчальних закладах. Цей підхід застосовуватись у різних сферах, зокрема соціальної роботи та в освіті.

1.3 Заходи з профілактики булінгу у закладах загальної середньої освіти

Булінг привертає пильну увагу фахівців у зв'язку з тим, що спричиняє серйозні наслідки на психічне та фізичне здоров'я дітей (Ttofi, & Farrington, 2011). Саме тому необхідним є впровадження заходів, які зможуть запобігати та протидіяти булінгу.

Хоча булінг давній феномен, систематичний підхід до запобігання почався у 1970-х роках (Furlong, 2008). Однією з перших програм на рівні країни була запроваджена у 1983 році – «Програма запобігання Ольвеуса» (Olweus Bullying Prevention Program), яка була проведена у більше ніж 300 школах та 30 000 учнів у Норвегії (Olweus, & Limber, 2010).

Дослідники Ttofi & Farrington (2011) провели мета-аналіз 44 програм з протидії булінгу та виявили, що такі програми є ефективними та знижують рівень булінгу в середньому на 20–23%.

Багато програм з протидії булінгу розробляються відповідно до вікових категорій – наприклад для початкової, середньої та вищої школи (Mishna et al. 2012). Адже було відмічено, що програми попередження повинні орієнтуватися

найперше на дітей віком від 11 років, а не на дітей молодшого віку (Ttofi & Farrington, 2011).

Дослідники пишуть про те, що значне зменшення булінгу було зафіксовано за допомогою застосування різноманітних підходів, а не одного. Дії проти булінгу, які спрямовуються на всю школу, є довготривалими та широкомасштабними вважаються більш ефективними (Ttofi, & Farrington 2011; Holt et al, 2013). Так Holt, Raczynski, Frey, Hymel, Limber (2013) стверджують, що не існує єдиної програми чи набору стратегій, які б виявили усунення знущань. Скоріше, було показано, що декілька різних підходів значно зменшують рівень булінгу.

Також Lembeck, O'Connor, Fluke, & Peterson (2016) стверджують, що булінг відрізняється у різних школах. Наприклад, в деяких школах поширені фізичні знущання, а в інших - словесні чи реляційні знущання. Тому не можна очікувати, що в кожній школі діє єдиний план профілактики чи втручання (Lembeck, O'Connor, Fluke, & Peterson, 2016).

Іншим елементом запобігання булінгу є необхідність залучення всіх учасників освітнього процесу. Так, Sanchez, Robertson, Lewis, Rosenbluth, Bohman та Casey (2001) звертали увагу про два вирішальних фактори у запобіганні: коли дорослі втручаються негайно та послідовно, у випадках спостереження булінгу; коли учні підготовлені та вмотивовані діяти особисто від себе.

Ttofi та Farrington (2011) вважають, що при розробленні нових практик та політики щодо протидії булінгу потрібно спиратися на доказові програми і заходи (evidence-based programs), які показали свою ефективність.

Lazarus (2020) стверджував про необхідність довготривалих програм. Адже, іноді потрібно до 3 років, щоб щось змінити.

Тобто програми мають бути довготермінованими, розроблені відповідно до певного віку дитини, використовувати комплексно різні способи, а не один, залучати до участі всіх членів школи, а іноді і громаду (Sanchez et al, 2001; Ttofi, & Farrington, 2011; Lazarus, 2020).

Такі дослідники як Menesini and Nocentini (2016) розрізняють первинну та вторинну та універсальну профілактику булінгу. Первинна спрямована на те, щоб навчити учнів як взаємодіяти з однокласниками та дати їм змогу зрозуміти шкідливі наслідки участі поведінки. Вторинна профілактика – це втручання, які застосовуються у відповідь на конкретні випадки булінгу. Універсальна та, яка спрямована на організацію безпечної культури у школі, цінностей, етики поведінки та навчання як діяти в ситуації булінгу. Інші дослідники Lembeck, O'Connor, Fluke, та Peterson, (2016) вважають, що програми протидії булінгу, будуть ефективними якщо включатимуть в себе стратегію запобігання та втручання.

Існують різні стратегії впровадження заходів з протидії булінгу, де використовують одну або відразу кілька підходів: це розвиток навичок дітей (наприклад вирішення конфліктів, управління емоціями); зміна ставлення до булінгу (наприклад, коли учні підтримують потерпілу і не хочуть цькувати інших); обізнаність з темою булінгу та розуміння наслідків: покращення шкільної атмосфери та робота над шкільною культурою. (Sanchez et al, 2001; Ttofi, & Farrington, 2011; Herkama, 2016; Hinduja, & Patchin, 2017; Hong, Espelage, & Lee, 2018; Lazarus, 2020).

Складові заходів запобігання та протидії булінгу досліджували та описали такі науковці як Menesini, Nocentini (2016); Ttofi, Farrington та Baldry (2008); Lazarus (2020), Moschos (2016); Lembeck, O'Connor, Fluke, Peterson (2016) та інші. В запобіганні та протидії булінгу застосовують такі заходи у навчальних закладах:

- Дисциплінарний підхід – правила, покарання, штрафи щодо вчинення ситуацій булінгу (Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008; Moschos, 2016; Menesini, & Nocentini, 2016; Lazarus, 2020).
- Підхід навчання та підвищення соціальних навичок в учнів, потерпілого, вчителів, персоналу, батьків та навчального закладу (Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008; Lembeck, O'Connor, Fluke, & Peterson, 2016; Menesini, & Nocentini, 2016; Moschos, 2016; Lazarus, 2020).

- Встановлення загальношкільної антибулінгової політики у навчальному закладі (Ttofi, Farrington та Baldry, 2008; Lazarus, 2020).
- Створення комітету школи, який відповідальний за роботу з проблемою булінгу у закладі. (Lazarus, 2020).
- Посилення нагляду та супервізії дорослими в місцях, де знаходяться діти та де стається булінг (Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008; Lazarus, 2020).
- Індивідуальні розмови з кривдниками і потерпілим.
- Метод підтримки групи потерпілого (Menesini, & Nocentini, 2016; Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008) .
- Оцінювання шкільного клімату та проведення опитування для виявлення проблеми (Lazarus, 2020).
- Медіаційний підхід та відновлювальний підхід (Menesini, & Nocentini, 2016).
- Покращення стосунків між учнями через проведення спільних обговорень, розвитку дружби у класі та ефективного управління класом вчителем (Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008).
- Вимірювання результатів проведення заходів двічі на місяць або ж більше разів (Menesini, & Nocentini, 2016).

При впровадженні заходів з протидії булінгу застосовуються різноманітні форми – обговорення, рольові ігри, навчальні відео, постери, дискусії, рольові вправи, короткометражні фільми, магніти, закладки, рефлексії, тощо (Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008).

Moschos (2016) також пропонує співпрацювати з місцевими організаціями, які надають послуги учням, молоді та соціальними працівниками, психологами, поліцією та іншими.

Окремим способом можна зазначити залучення учнів до попередження булінгу. Про це пишуть такі дослідники як Limber (2010), Moschos (2016), Olweus, Espelage, Lee (2018), Lazarus (2020).

Зокрема, учні можуть бути – представниками у координаційному комітеті школи; обговорювати тему стосунків між однолітками у класі; проводити

медіацію для вирішення ситуацій мирним шляхом; бути виборними представниками у класі та школі та залученими на класних та шкільних зустрічах; старші учні можуть бути наставниками меншим класам; можуть долучатися до систем інформування про випадки булінгу, коли повідомляють про ситуації булінгу кількома способами (Olweus, & Limber, 2010; Moschos, 2016; Lazarus, 2020)

У висновку можна сказати, що заходи з протидії булінгу акцентують увагу на попередженні булінгу. Серед впроваджених програм та заходів, які показали свою ефективність можна сказати про необхідність встановлення правил у закладі, проведення опитувань для виявлення ситуації, навчання вчителів, персоналу та учнів, як реагувати та діяти в ситуації булінгу, проводити інформаційну роботу для всіх учасників освітнього процесі, надавати допомогу та підтримку потерпілим. Іншими заходами може бути медіація, організація шкільного комітету. Окремо, можна залучати учнів до заходів з попередження. Зокрема, учні можуть інформувати інших, бути представниками в комітеті, наставників молодшим класам.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Час та місце проведення дослідження

Дослідження було проведено з 8 жовтня 2019 року по травень 2020 року у місті Київ.

Дослідження з фахівцями реалізовувалося за допомогою Національної ради дітей і молоді – учасників ради. Національна рада дітей і молоді є органом, який забезпечує участь дітей і молоді в ухваленні рішень влади, що стосуються захисту й реалізації прав дітей на державному, регіональному та місцевому рівнях. До складу ради входять: представники – лідери шкільного самоврядування України.

Дослідження з учнями було проведено у спеціалізована школа № 130 I—III ступенів з поглибленим вивченням італійської та англійської мов міста Києва. А також серед молодіжної громадської організації «Пласт» Київського осередку.

Респонденти (експерти, фахівці, учнів) були опитані у місті Київ. Частина фахівців була опитана з інших міст України – Суми, Рівне, Хмельницький, Острог.

2.2 Етапи проведення дослідження

Дослідження відбувалося у три етапи: підготовчий, основний та заключний.

На першому (підготовчому етапі), з жовтня 2019 по березень 2020 року було визначено дослідницьку проблему та тему дослідження; було проведено огляд літератури щодо булінгу, заходів запобігання булінгу, існуючих програм та застосування підходу рівний-рівному.

Також на першому етапі було обрані методи збору даних – напівструктуроване інтерв'ю та анкетування. Для цього були розроблені інструменти дослідження – проінформовані згоди, гайди інтерв'ю та питання для

анкетування. На цьому етапі були сформовані критерії вибірки. Я почала пошуки респондентів шляхом використання снігової кулі.

На другому (основному) етапі, з квітня по травень 2020 року було безпосередньо проведено 9 інтерв'ю з фахівцями, 3 інтерв'ю з експертами, зібрані анкети 104 учнів. На цьому етапі були зроблені транскрипти інтерв'ю.

На третьому (заключному) етапі, з квітня по травень 2020 року відбувся якісний аналіз даних, які були отримані під час інтерв'ю з фахівцями, експертами та анкетування учнів. В процесі аналізу відбулося узагальнення результатів та формування висновків щодо залучення учнів до протидії булінгу шляхом застосування підходу рівний-рівному у закладах середньої освіти.

2.3 Процедура проведення дослідження

Для проведення дослідження було використано розвідувальний дизайн для того, щоб з'ясувати можливості залучення учнів до протидії булінгу. Відповідно до цього, був розроблений інструментарій дослідження. Пошук респондентів відбувався шляхом методу снігової кулі.

На підготовчому етапі заплановано, що дослідження складатиметься з фокус-груп з учням та напівструктурованих інтерв'ю з фахівцями, експертами. Разом з тим, через впровадження карантину у місті Києві та в Україні з березня 2020 року, були змінені інструменти дослідження. Тепер фокус-групи були змінені на анкетування учнів, а напівструктуровані інтерв'ю з фахівцями та експертами мали проходити онлайн (дистанційно). На початку планувалося, що фахівці будуть з міста Києва, проте через їхню обмежену кількість, були проведені інтерв'ю з фахівцями з інших міст, крім Києва.

У дослідженні було проведено інтерв'ю з фахівцями, експертами та анкетування учнів.

Дослідження відбувалося за такою схемою: пошук респондентів, розроблення гайдів для інтерв'ю та питання для анкетування, комунікація з

респондентами, отримання згоди на участь, проведення інтерв'ю та анкетування, аналіз отриманої інформації.

Перед проведенням інтерв'ю з фахівцями та анкетуванням учнів були проведені дві пілотні спроби (1 інтерв'ю з фахівцем, 1 – заповнення анкети). Відповідно до цього було вдосконалено формування запитань, щоб вони були зрозумілими та зменшена кількість питань.

Перед проведенням дослідження учасники отримали інформацію та надали згоду на участь.

Інтерв'ю проводилися з фахівцями та експертами.

Експертами в дослідженні, є ті, хто дотичні до теми протидії булінгу: впроваджували заходи з протидії булінгу, вивчали питання запобігання булінгу. Я отримала контакти шляхом використання снігової кулі. Мною були знайдені контакти 3 експертів, які погодилися дати інтерв'ю.

Крім цього, відповіді не було отримано від трьох експертів – Уповноваженого Президента з прав дитини, який працює з Національною ради дітей і молоді; голови громадської організації “Студена”, яка займається питанням булінгу та насильства; психолога, яка залучена до теми булінгу серед учнів.

Експерти були запрошені шляхом надсилання листів у соціальній мережі Facebook та електронної пошти Google. Експерти усно надали згоду на участь в інтерв'ю. Напівструктуровані інтерв'ю відбувалися за допомогою додатків Zoom та телефонних розмов, тому що це було зручно та доступно респондентам. Тривалість інтерв'ю складала від 32 хвилин до 1, 20 хв. Всього було проведено 3 інтерв'ю з експертами.

Фахівцями є ті, учні, які мають досвід в проведенні заходів протидії булінгу та проводили їх іншим учням у своїх навчальних закладах чи у закладах свого міста.

Контакти восьми фахівців були надані головою Національної ради дітей та молоді. Ще одна респондентка, яку залучали до протидії булінгу була знайдена шляхом комунікації в громадській організації «Пласт».

Всім учасникам були надіслані особисті запрошення шляхом соціальної мережі Telegram. Оскільки, фахівці були неповнолітніми вони надавали проінформовану згоду шляхом заповнення google-form для підтвердження своєї згоди та батьків та усну згоду на початку інтерв'ю. Напівструктуровані інтерв'ю відбувалися за допомогою додатків Skype, Zoom та телефонних розмов, в залежності від того, який формат був зручний та доступний респондентам. Тривалість інтерв'ю з фахівцями складала від 20 до 50 хвилин. Всього було зібрано 9 інтерв'ю з фахівцями.

Для поширення анкет учнів було використано два канали комунікації. Спершу анкетування учнів відбувалося у спеціалізованій школі № 130 I—III ступенів з поглибленим вивченням англійської та італійської мов Голосіївського району м. Києва, оскільки були знайдені контакти дирекції. Для поширення у спеціалізовану школу № 130 було надіслано офіційний лист від кафедри Школи соціальної роботи ім. В.Полтавця НаУКМА з проханням посприяти в дослідженні.

Для того, щоб захопити більшу кількість респондентів, анкетування відбувалося у громадській молодіжній організації «Пласт» Київського осередку. Оскільки це є найбільша молодіжна організація міста Києва, де є багато учнів віком від 11 до 18 років. Ці учні навчаються у різних школах, що допомогло дослідити думку учнів з різних районів та шкіл міста. Для поширення в громадській організації «Пласт» було сконтактовано з головою київського осередку.

Анкетування учнів відбувалося таким чином: інформування батьків шляхом надсилання інформації про дослідження; надсилання анкети учням, згідно попередньої згоди батьків «opt-out parental consent».

Анкета була створена у гугл-формі. Тривалість проходження анкети складає 10 хвилин. Всього серед цих двох каналів комунікації з учнями анкету заповнило 104 людини.

2.4. Методи та інструменти дослідження

В дослідженні було використано розвідувальний дизайн дослідження. Для збору інформації необхідної для дослідження було використано якісний метод – напівструктуровані інтерв'ю та кількісний метод - анкетування.

Метод напівструктурованого інтерв'ю було використане для того, щоб дізнатися глибше думку, погляди та досвід респондентів, з'ясувати необхідну інформацію для дослідження. Метод напівструктурованого інтерв'ю було використано для опитування фахівців та експертів. Для цього було розроблено два різні гайди. Метод анкетування було застосоване для того, щоб охопити думку учнів з різних закладів загальної середньої освіти та представити існуючі тенденції думок.

Інтерв'ю з фахівцями дозволило з'ясувати, як учнів залучали до протидії булінгу, про форми залучення, обов'язки учнів, переваги та проблеми, які можуть виникати. Всього з п'яти блоків питань було 13 запитань. Блоки питань включали: 1) соціально-демографічної характеристики, 2) зміст поняття булінг, 3) досвід залучення учнів до профілактики булінгу, 4) особливості залучення учнів, бар'єри на шляху впровадження підходу «рівний-рівному» у профілактиці булінгу (див. додаток А).

Інтерв'ю з експертами дозволили з'ясувати актуальність проблеми булінгу в школах України; про заходи з запобігання та протидії; можливості залучення учнів до протидії булінгу, переваги та обмеження підходу «рівний-рівному». Експерти змогли надати кваліфіковані думки та уточнити гіпотези. Гайд для інтерв'ю з експертами складався з п'яти блоків і 12 запитань. Блоки включали в себе: 1) соціально-демографічні характеристики; 2) зміст поняття «булінг»; 3) заходи щодо протидії булінгу у школах; 4) залучення учнів шляхом підходу «рівний-рівному»; 5) бар'єри на шляху впровадження підходу «рівний-рівному» у закладах загальної середньої освіти (див. додаток Б).

Метод анкетування був використаний для учнів, тому що необхідно було охопити думку учнів з різних класів та закладів загальної середньої

освіти. Анкетування дозволило з'ясувати які заходи здійснюються з протидії булінгу у навчальних закладах міста; думку учнів щодо можливостей запобігання та протидії булінгу учнями та чи учні вважають цей підхід дієвим.

Гайд анкети складався з п'яти блоків та 26 запитань. У вступі анкети було представлена інформація про дослідження. Блоки включали в себе: 1) соціально – демографічні характеристики; 2) зміст поняття «булінг»; 3) заходи з протидії булінгу у закладах загальної середньої освіти; 4) залучення учнів до протидії булінгу; 5) бар'єри на шляху впровадження підходу «рівний-рівному» у школах (див. додаток В).

2.5 Характеристики вибірки дослідження

Для інтерв'ю були залучені експерти та фахівці. Для анкетування були залучення учні закладів загальної середньої освіти.

Перша група респондентів - експерти в галузі запобігання та протидії булінгу. Експертами є висококваліфіковані спеціалісти з теми протидії булінгу, які є компетентними і змогли надати свою думку щодо того як можна запобігати булінгу у закладах освіти та чи потрібно залучати учнів до протидії булінгу.

Критерії відбору експертів:

- Досвід залучення до протидії булінгу. Респонденти мають вивчати питання булінгу, впроваджувати заходи протидії в Україні.
- Місце проживання в Україні.

Характеристика групи респондентів:

1. Юрій Кіцул. 37 років. Чол.

Посада: старший інспектор з особливих доручень. Підполковник поліції в Ювенальній превенції, Національної поліції України, на рівні Центрального органу управління.

Досвід залучення до заходів протидії булінгу: 2 роки в Ювенальній превенції. Досвід розробки нормативно-правових актів щодо унормування процедур протидії булінгу в Україні.

2. Вікторія Янковець. 28 років. Жін.

Посада: Координатор проектів в Громадській організації «Волонтер».

Досвід залучення до заходів протидії булінгу: робота в Громадській організації «Волонтер» - 7 років. Впроваджувала профілактичні заходи щодо насильства шляхом підходу «рівний-рівному».

3. Олександра Падучак. 36 років. Жін.

Посада: голова Громадської організації «Безпечний світ». Науковий співробітник Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності НАПрН України.

Досвід залучення до заходів протидії булінгу: Спеціалізується на протидії та попередженні булінгу в закладах освіти, безпосередньо розробляє та проводить тренінги в закладах освіти. Довід створення нормативно-правової бази щодо протидії булінгу в Україні. 3 роки наукової та громадської діяльності. 10 років на державній службі Міністерстві юстиції України. За фахом – юрист.

Друга група респондентів - фахівці, це ті учні, які проводили заходи з протидії булінгу і мають відповідний досвід.

Критерії відбору:

- Респондентами могли бути до 18 років.
- Проживання в Україні. Респондент проводили заходи в різних містах України.
- Наявний досвід залучення до протидії булінгу, не менше 5 місяців.

Характеристика фахівців надана у додатку Г, таблиця 2.5.1

Третя група респондентів - учні загальноосвітніх середніх закладів з 5 по 11 клас. Учні 5-11 класів, були обрані, тому що після опрацювання літератури було виявлено, що заходи для протидії булінгу проводять саме учні починаючи з середньої школи.

Критерії відбору:

- Навчання в закладі загальної середньої освіти закладі (школа I-III ступенів, спеціалізована школа, ліцей, колегіум, гімназія, тощо).
- Навчання з 5 по 11 клас.

- Місто проживання/навчання. Респонденти мають проживати у місті Київ та Київській області.

Характеристика експертів надана у додатку Д, таблиця 2.5.2

Формування вибірки відбувалося за обраними критеріями та за принципом доступності. Соціально-демографічні характеристики групи респондентів надані у таблиці 2.5.1, 2.5.2 наведені в додатках Г та Д.

2.6 Труднощі та обмеження проведення дослідження

Одним з перших обмежень у дослідженні стало введення карантину у місці проведення дослідження. А саме у місті Київ та в Україні з 12 березня було введено карантин до кінця зменшення пандемії Коронавірусу. У зв'язку з цим дослідження відбувалося дистанційно. Були змінені фокус-групи з учнями на анкетування, а інтерв'ю відбувалися онлайн. Це було обмеженням, оскільки на інтерв'ю face to face можна краще встановити контакт, глибше дізнатися інформацію.

Під час інтерв'ю виникали проблеми з Інтернетом (переривання зв'язку під час інтерв'ю, переривання мобільного зв'язку з респондентами з інших міст), Через це були труднощі з тим, що запитання потрібно було повторювати, респонденти відволікалися. А також з транскриптом, тому що звук міг бути обірваний.

Також труднощі у дослідженні виявилися у відсутності інформації про фахівців. Оскільки, не існує списку, скільки і де їх можна знайти. У випадку з фахівцями, контакти респондентів надала голова Національної ради дітей і молоді і один контакт був знайдений шляхом снігової кулі. Через обмежений доступ до фахівців, всі респонденти є жіночої статі.

Була відсутня інформація щодо списку експертів з протидії булінгу, тому їх було складно знайти. Троє з респондентів не відповіли на запрошення взяти участь в дослідженні, не пояснивши причини. Один з респондентів не підійшов

відповідно до критеріїв вибірки. Троє з респондентів перенаправляли на інші контакти. Погодилося взяти участь 3 експертів. Один з експертів мав завантаженість з часом, тому не знали чи вийде в них взяти участь через це.

При поширенні анкети виникли труднощі, з тим, що деякі респонденти могли пропускати відповіді. Також деякі з респондентів відмовилися поширювати анкету, проігнорувавши (двоє). Питання в анкеті були обов'язковими, проте респонденти могли самотійно пропускати відповіді.

Одним з етичних труднощів, став дозвіл батьків на проведення інтерв'ю у дітей та анкетуванні учнів. Для вирішення цього було прочитано наукову статтю про можливі форми взяття дозволів на дистанційні опитування та консультація з працівницею Київського Міжнародного Інституту соціології.

Тому для інтерв'ю було створено гугл-форму з проінформованою згодою для респондентів, де учні шляхом вибрання галочки у формі підтверджували свою згоду та згоду батьків щодо участі в інтерв'ю. Окремо учні зазначали про згоду усно на початку інтерв'ю.

Для поширення анкетування було використано підхід «opt-out parental consent», коли спершу батькам надсилали інформацію про дослідження, після певного часу надсилали анкету дітям. У випадку відмови батьки мали повідомити про це дослідника і не заповнювати анкету. Якщо батьки не відмовляють, дитина могла взяти участь в дослідженні.

2.7 Концептуалізація та операціоналізація понять

Булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого (ЗУ «Про освіту», 2017).

Заклад загальної середньої освіти – юридична особа, основним видом діяльності якої є освітня діяльність, що провадиться на певному рівні (рівнях) повної загальної середньої освіти (ЗУ «Про повну загальну середню освіту», 2020);

Учні – особи, зараховані до закладу загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти, які здобувають у будь-якій формі початкову, базову середню чи профільну середню освіту (ЗУ «Про повну загальну середню освіту», 2020);

Профілактика булінгу – план заходів, які спрямовані на запобігання та протидію булінгу, проведений для учасників освітнього процесу.

Рівний-рівному – засіб передачі достовірної, соціально значущої інформації під час неформального або особливим способом організованого спілкування в соціальній групі людей, рівних за якоюсь певною ознакою (вік, інтереси, цінності, потреби, проблеми тощо) (Заверико Н.В. та Зимівець, 2008, як цитується у Вайнола, 2008).

РОЗДІЛ 3

ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1 Розуміння проблеми булінгу

Для з'ясування того наскільки актуальною є проблема булінгу у закладах загальної середньої освіти України, як розуміють поняття булінгу учні, які форми булінгу переважають – було використано опитування фахівців, експертів та учнів.

Інтерв'ювання експертів показало, що проблема булінгу залишається актуальною, адже, за їхніми словами, зараз в Україні булінг серед дітей має багато негативних наслідків, які пливають на навчання та життя дітей. Актуальність цього експерти підтверджують недавнім прийняттям змін до закону України «Про освіту» щодо визначення булінгу, заходів запобігання та встановленої відповідальності, що набуло чинності у січні 2019 року. Експерт Кіцул зазначає, що кількість звернень до поліції збільшилася. При цьому залишається частина людей, які не можуть відрізнити булінг від інших ситуацій.

За словами експертів, щодо булінгу в школі існують такі проблеми як: 1) неповідомлення учнями про випадки булінгу, 2) складність ідентифікувати такі випадки через прихований характер (поза очима дорослих), 3) закритість адміністрації навчальних закладів, які визнають, що у них є булінг, адже запобігання та профілактика булінгу багато в чому залежить від керівництва закладу. Експерт Янковець вказує, що з'явилися тенденції поширення кібербулінгу та виник запит на вирішення ситуацій булінгу між вчителями та учнями.

В школах впроваджується робота щодо профілактики булінгу, тому що тільки тоді діти відчують себе безпечно говорити про такі ситуації та зможуть реагувати (експерти Падучак; Янковець).

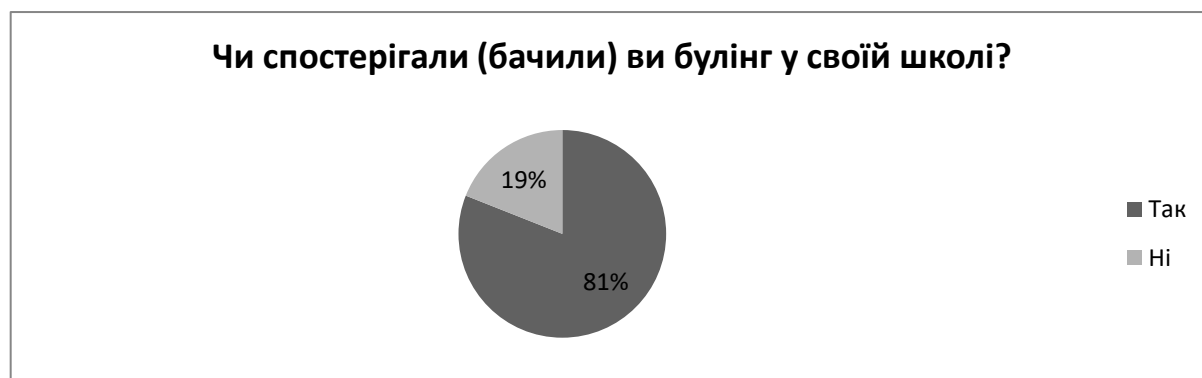
«Зараз вся робота, ... була спрямована на те, щоб вони не замовчували і не вважали, що це є нормально...Але ось з цією профілактикою ми ще поки трохи шкутильгаємо. Над цим ще працюємо і треба ще працювати» (експерт Падучак).

На питання *«Чи знаєте ви, що таке булінг?»* більшість опитаних учнів відповіла, що знайомі з поняттям булінгу (99%) і лише 1% зазначив, що не знає, що таке булінг (див. додаток Е, рисунок 3.1.1)

При цьому на питання *«Як ви розумієте поняття булінгу?»* більшість учнів з співвідносять поняття булінгу з видами булінгу (81%) та розуміють булінг як – завдання шкоди іншим (70%). Менша частина знає, що ці дії є навмисними 37% та повторюваними (29%). В інше 3% додали про агресивну поведінку та ставлення, образу один одного через неповноцінність (див. додаток Ж, рисунок 3.1.2).

Опитані фахівці знають про визначення булінгу, його види, сторони та наслідки, адже самі проводили такі заходи.

На питання *«Чи спостерігали (бачили) ви булінг у своїй школі?»* більшість учнів відповіли, що бачили ситуації булінгу (81%) і меншість (19%) не спостерігали таких випадків у своєму місці навчання.

*Рисунок 3.1.3 Розподіл відповіді на запитання:
«Чи спостерігали (бачили) ви булінг у своїй школі?»,
N=104*

Експерти віднесли до найпоширеніших форм – психологічний і фізичний булінг. Кіцул вказує, що найлегше реагувати на фізичний булінг («якщо хтось один б'є іншого»), тому що інші випадки важче ідентифікувати. При цьому

психологічний супроводжує інші або ж всі види трапляються комплексно. Експерт Янковець додає про все більшу поширеність кібербулінгу, а експерт Кіцул стверджує, що в Інтернеті стає поширеним сексуальний булінг. При цьому експерт Янковець відзначає, що часом діти можуть не відрізняти не тільки види, а і деякі дії не ідентифікують як булінг. Експерт Падучак зазначила, що діти не відрізняють булінг від конфліктів, не усвідомлюють, що булінг може вилитись у злочин, тобто не розуміють відповідальності за свої дії.

«По суті, все, що ми виявляємо це те, що батьки бачать чи хтось з вчителів, що щось не те, і ще з Інтернету, фото, відеороликів і так далі» (експерт Кіцул).

До найпоширеніших форм булінгу самі учні віднесли: психологічний (83 %). Менше половини респондентів вказали про кібербулінг (45%) та фізичний (35%). Найменше було обрано з запропонованого переліку - економічний (23 %), сексуальний (10%), 12 % респондентів не бачили жоден з видів (див. додаток 3, рисунок 3.1.4)

Відповіді фахівців сходяться з відповідями учнів щодо найпоширеніших форм – психологічного, кібербулінгу та фізичного. Опитані фахівці спостерігали булінг в своєму закладі навчання. Лише один фахівець зазначив, що таких випадків у його закладі немає, але він постійно чує про такі випадки від знайомих.

Отже, можна сказати, що проблема булінгу є актуальною, про що свідчать дані статистичних досліджень щодо булінгу та відповіді респондентів, збільшення кількості звернень у поліцію щодо випадків булінгу. Більшість учнів спостерігали такі випадки у своїх навчальних закладах і знають про види булінгу та про наслідки. В закладах загальної середньої освіти є особи, які не відрізняють булінг від інших випадків чи не ідентифікують ситуацію як булінг, приховують його. Як наслідок, неповідомлення про випадки булінгу учнями та представниками закладів освіти є актуальною проблемою, а також це ускладнює виявлення та своєчасну реакцію на такі випадки.

Поширеними видами булінгу є психологічний, фізичний та булінг з застосуванням електронних носіїв - кібербулінг.

3.2 Впровадження заходів з профілактики булінгу

Для того, щоб дізнатися про впровадження заходів для профілактики булінгу, їхню дієвість, хто їх проводить, хто впливає на вирішення ситуацій з булінгу, було опитано експертів, фахівців та учнів.

За словами експертів в школах проводять заходи для протидії булінгу спрямовані саме на попередження булінгу, а не реагування як наслідок. Заходи впроваджуються силами самої школи – це класні керівники, вчителі, психологи, директори, соціальні педагоги, завуч з виховної роботи та з залученням інших – поліції, молодіжні осередки поліцейських, громадські організації, інших спеціалістів, Міністерства юстиції та Міністерства освіти і науки тощо. Експерт Кіцул додає, що відповідно до законодавства, директор несе відповідальність за протидію булінгу в навчальному закладі і налагоджує профілактичну роботу. На думку експертів, до профілактики булінгу потрібно першочергово залучати в першу чергу шкільний ресурс також можна залучати інших спеціалістів. Залучення спеціалістів зі сторони дає можливість поглянути на проблему комплексно, адже кожен спеціаліст розповідає зі своєї (професійної) точки зору. Експерти зазначають, що залучення спеціалістів дає позитивний результат, оскільки учні проявляють більший інтерес, реагують, слухають та прислухаються до спеціалістів, які розповідають реальні випадки з життя.

Експерт Падучак додає, що варто залучати більшу кількість психологів, які зможуть працювати з молодшою і старшою школою; кураторів чи психологів, як супервізорів на клас чи паралель; юристів, які розповідають дітям про захист і знання своїх прав, соціальних педагогів, які зможуть надати соціальні послуги.

Заходи, що проводяться, в першу чергу спрямовані на учнів, а потім вже на вчителів, батьків, директора. Заходи проводять у формі роз'яснювальних уроків та інтерактивними способами: тренінги, ігри, квести, плакати, відео, флеш-моби, фотозони, творчі конкурси тощо. Окремо експерти та фахівці виділяють заходи, які повинні проводити протягом року, та ті, які проходять в рамках тижня протидії булінгу, Дня захисту прав людини», «16 днів проти насильства».

Експерт Кіцул додає, що відповідальним за проведення профілактичних заходів у навчальному закладі є директор.

«А взагалі за протидію булінгу, згідно законодавства, чітко відповідає директор, він несе відповідальність. А він вже, налагоджує роботу так, щоб цього не було» (експерт Кіцул).

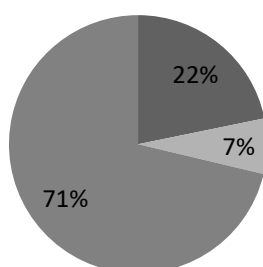
Найчастіше такі заходи проводили самі учні, вчителі проводили відповідні уроки, психологи могли проводити бесіди, опитування; проводилися дані заходи на тижні протидії булінгу тощо. Респонденти відмічали, що в школах часто залучають представників інших професій: поліцію, громадські організації, представників влади. Проте фахівці вважають, що заходи «від дорослих» не завжди є дієвими, оскільки вони проводяться в не інтерактивному форматі, учні можуть не слухати вчителів.

Фахівці вважають, що потрібно залучати всіх учасників, дотичних до проблеми булінгу, а найбільше, - учнів, батьків, далі вчителів і психолога, відомих та авторитетних людей, наприклад зірок, співаків, блогерів і активних діячів. Менша кількість фахівців вказали про необхідність залучення директора та адміністрації школи, поліції, випускників, педагога-організатора.

Самі учні на питання *«Чи відбувалися у вашій школі заходи з протидії булінгу?»* 71 % відзначили, що заходи з протидії відбувалися, меншість – 7% відповідали, що такі заходи не проводилися і 22 % не знали, чи відбувались подібні заходи в їх навчальному закладі. Ті 7% респондентів, у школах яких не проводилися заходи, вважають, що такі заходи повинні бути.

Чи відбувалися у вашій школі заходи з протидії булінгу?

■ Не знаю ■ Ні ■ Так

*Рисунок 3.2.1 Розподіл відповідей на запитання:
«Чи відбувалися у вашій школі заходи з протидії булінгу?»»,
N=104*

Серед заходів, які проходять в школах найчастіше — інформування шляхом проведення лекцій, виховних годин, бесід.

Також відбуваються наступні заходи: розмови з тими, хто вчиняв булінг, тематичні обговорення на уроках; розміщення постерів; демонстрація фільмів та відео; проведення опитувань, розмови з батьками. Частина респондентів відмітила, що проводяться інколи одиничні заходи: конкурси, квести, правила у школі, презентації, зйомка відео. (див. додаток К, рисунок 3.2.2).

Учні розповідають, що в більшості такі заходи проводили вчителі, психологи, завуч, поліція та експерти залучені з інших організацій. В одного з респондентів залучали учнів старших класів, представників захисту прав дітей.

Разом з тим, учні вважають, що дієвими заходами були обговорення (бесіди, уроки) (18%), розмова з психологом (8%), запрошення гостей, зокрема поліції (7%); опитування (2%), відео (2%), квест (1%). Не визначились чи були проведені заходи дієвими 9%. Серед усіх респондентів 18% вважає, що заходи, які проводились у їхніх навчальних закладах, взагалі не були дієвими. 32% респонденти не дали відповідь (див. додаток Л, рисунок 3.2.3).

На питання «Які дії повинні бути здійснені для протидії булінгу серед учнів?» більша частина респондентів відповіли, що це індивідуальні розмови з тими, «кого ображають» і з тими, «хто завдає шкоди» (76%), накладення штрафу чи

покарань на того, хто здійснює булінг (65%), проведення уроків на тему протидії булінгу (63%), проведення інформування батьків учнів щодо таких ситуацій у школі (61%), проведення опитувань серед учнів щодо того, яка ситуація в школі щодо булінгу (53%), проведення групових обговорень (дискусії) у класі чи школі (51%), встановлені правила у школі (49%) (див. додаток М, рисунок 3.2.4).

На запитання «Як ви думаєте, кого обов'язково потрібно залучати до протидії булінгу?», учні відповіли, що в першу чергу потрібно залучати шкільного психолога (80%), вчителів (75%), учнів (73%), батьків (73%). Менше половини учнів відмітили директора школи (43%). Менша частина вважає, що залучати потрібно персонал школи (адміністратори, секретарі та інші) (24%), інше – поліцію (3%), побільше дорослих (1%).

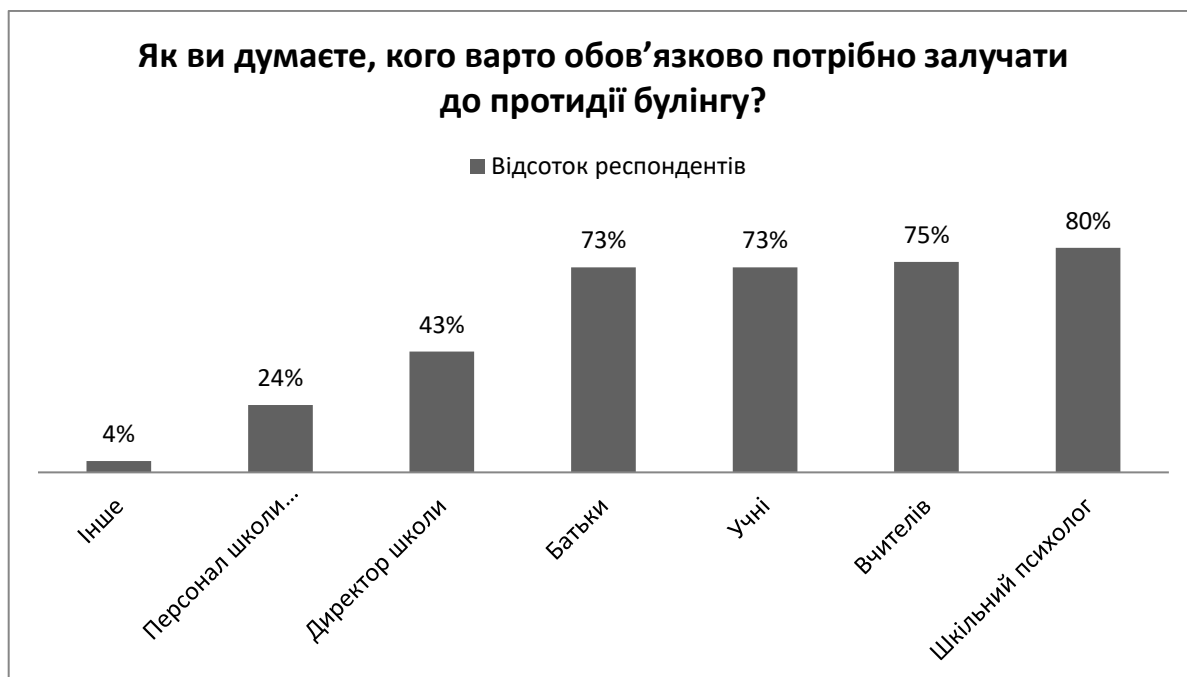

Рисунок 3.2.5 Розподіл відповіді на запитання:

«Як ви думаєте, кого варто обов'язково потрібно залучати до протидії булінгу?»,

$N=104$

87% учнів на питання: «Чому саме їх потрібно залучати?» відповіли, що потрібно залучати найбільше таких учасників шкільного процесу, тому що учні постійно знаходяться у закладі і можуть безпосередньо бачити випадки булінгу; є відповідальними за виховання, захист і вирішення ситуацій; спроможні вирішити

тільки якщо залучати усіх; мають владу та вплив на ситуації; проблема зачіпає усіх учасників навчального закладу.

«Бо якщо протидіяти булінгу буде намагатися лише окрема група, запобігти таким ситуаціям не вийде» (респондент 56).

«Тому що саме ці люди найчастіше стають свідками таких подій як булінг» (респондент 58).

«Я вважаю, що треба залучати саме їх, бо чим більше дорослих та дітей намагаються побороти булінг, тим більше у нас є шансів» (респондент 93).

На питання *«Чому потрібно залучати саме учнів до протидії булінгу»* - 10 % респондентів не дали відповіді, 2% відповіли, що «не знають», 4% додали відповідь, що потрібно залучати дорослих, тому що вони мають більший вплив. 1% зазначив, що потрібно залучати тих, з ким буде комфортно.

Опитані учні на питання: *«Як ви вважаєте хто серед зазначених осіб має найбільший вплив на ситуацію булінгу у школі?»* зазначали, що найбільший вплив мають учні, потім батьки і вчителі і найменший вплив – персонал закладу (див. додаток Н, рисунок 3.2.6).

Опитані респонденти зазначають, що заходи з профілактики булінгу не завжди є дієвими через формат подачі інформації, недостатнього залучення батьків, психологів.

Отже, заклади загальної середньої освіти повинні проводити різноманітні заходи з профілактики булінгу протягом всього навчального року, які повинні бути відображені у відповідному плані. Відповідальність за проведення таких заходів лежить на адміністрації закладу, яка може залучати інших спеціалістів – поліцію, громадські організації тощо. Заходи варто проводити у різних форматах, найчастіше у формі – уроків, роз'яснювальних бесід, обговорень з використанням інтерактивних методів.

Для того, щоб заходи були дієвими респонденти пропонують залучати усі сторони навчального процесу та інших спеціалістів зі сторони, щоб вирішувати проблему комплексно. До проведення профілактичних заходів

потрібно залучати шкільного психолога, батьків, вчителів та учнів, адже вони мають найбільший вплив на ситуацію.

3.3 Застосування підходу «рівний-рівному» для профілактики булінгу

На запитання *«Як ви були залучені до програм протидії булінгу у школі?»* фахівці відповідали, що були залучені до заходів з протидії булінгу у навчальних закладах як учасники проєктів, зокрема від Національної ради дітей та молоді (8 з 9), від проєкту від Мистецького арсеналу «Дитяча демократія» та створений проєкт «Ні агресії» (2 з 9), після проєкту модель ООН (1 з 9), від проєкту «Медіація – твій шлях до порозуміння» (1 з 9), від осередків самоврядування міста (2 з 9), Міністерства юстиції (1 з 9), проєкту «Digital youth» (1 з 9). Окремо фахівців, долучали до тижня протидії булінгу від Міністерства юстиції.

«... я зрозуміла, що у нашій школі, є такі заходи. Але вони не такі дієві, їх майже ніхто не дотримується, дехто швидко забуває... Я тоді вирішила і подала ідею до проєкту, а вже далі почали організовувати заходи по протидії» (фахівець 8).

Фахівці, які проводили профілактичні заходи, були учнями середніх та старших класів. Більшість опитаних фахівців проводили заходи з протидії булінгу у своїх навчальних закладах і додатково проводили такі заходи в інших навчальних закладах. Один з фахівців на початку був залучений до проведення заходу в іншому навчальному закладі, проте у своїй школі планує їх провести. Заняття проводились для конкретного класу, паралелі чи всієї школи. Здебільшого заходи проводились на виховних уроках чи замість інших уроків, таких як образотворче мистецтво, трудове навчання, основи здоров'я, етика, на групі подовженого дня тощо. Фахівці це пояснюють тим, що учні мають багато предметних уроків і могли не залишитись після уроків. Саме тому вони домовлялися проводити заходи за рахунок вказаних дисциплін.

Профілактичні щодо булінгу заходи проводили переважно для молодшої, середньої та рідше старшої школи. Фахівці вказують, що проводили саме для таких класів, тому що це класи, які будуть далі постійно у школі і що потрібно починати з молодших класів, тому що основа поведінки закладається саме там.

Темами заходів були: «Що таке булінг, як йому протидіяти», «Права дитини», «Стосунки та спілкування; про агресію, насильство, дискримінацію». Розглядались такі питання: що робити в ситуації булінгу, яка може бути відповідальність та наслідки. Респонденти — фахівці, зокрема вказали і про протидію кібербулінгу.

Під час проведення заходів з профілактики булінгу фахівці відмітили, що значна частина дітей не відрізняє булінг від інших форм неконструктивної поведінки, або ж взагалі не чула про це.

Фахівці наголосили, що їхнє рішення долучитися до профілактики були добровільними, вони самі виявляли бажання. Учні могли до проведення заходів залучати інших однокласників, ініціювати проведення заходів у шкільному самоврядуванні на рівні загального середнього навчального закладу, міського чи обласного самоврядування, інших учасників проєктів.

«... частіше всього ініціаторами були самі учні, тобто учнівське самоврядування» (фахівець 5).

«Це було добровільно. Коли мене покликали взяти участь у «Дитячій демократії», мене ніхто не змушував. Це мали можливість зробити абсолютно всі, але виявила бажання тільки я» (фахівець 1).

Обов'язками учнів – учасників проєктів з профілактики булінгу були: розроблення матеріалів та проведення занять у формі уроків, занять, тренінгів, бесід, презентацій. Половина фахівців проводила заходи у форматах дискусії, дебатів, створення плакатів та відео, гри. Менша частина (2 з 9) проводила квести, виставу, створення чек-листів для соціальних мереж, наклейки в Телеграмі, інформаційні хвилинки (слайд-шоу), буклети, закладки на книги, брейн-ринг,

медіація і створення гарячої лінії, на яку можна подзвонити для медіації, ігри на здруження, створення музичного треку, перегляд фільму.

Заняття проводилися за такою структурою – подання теорії з реальними випадками з життя та практична частина з обговореннями.

«Ми працювали над цим багато. один місяць це був квест, один місяць це була бесіда, один місяць це були виховні години. Воно змінювалося, але раз в місяць, рад у два місяці ми намагалися проводити, щоб нагадувати про цю тему» (фахівець 5).

Фахівці були залучені до заходів профілактики від 8 місяців до 4 років. Майже всі фахівці, працюють над цими заходами дотепер.

Причиною чому фахівці почали проводити та ініціювати проведення таких заходів у своїх навчальних закладах стало, те що декілька з фахівців мали власний досвід, коли над ними вчиняли булінг і інші фахівці спостерігали булінг над іншими. Іншою причиною фахівці стали альтруїстичні міркування – допомогти іншим, навчити та дати інформацію, захистити, бути корисним, не стояти осторонь проблеми. Для всіх фахівців участь в проекті стала можливістю брати участь активностях та дізнатися щось нове. Крім цього, фахівці вказують, що почали бути більш активними у цьому напрямку.

«В мене була особиста історія, коли мене цькували у школі і я взагалі вважаю, що кожна людина має мати активну громадську позицію. Мене це питання хвилювало, тому що воно досить зараз актуальне для всіх» (фахівець 2).

«Першим поштовхом це була ідея міського координатора. Вона сказала нам, що є така ідея і ми можемо спробувати це поширити. Ми всі поговорили і сказали, що це дійсно так, це дійсно важливо» (фахівець 5).

Фахівці вважають, що такі заходи були дієвими, тому що вони намагалися подати їх у формі, які будуть цікаві іншим учням і подати їх правильно, наприклад в ігровій формі. Але один з фахівців думає, що такі заходи є дієвими для потерпілих, але не для булерів. Про формат заходів фахівці вважають, що

працюють ті, формати, де учні можуть проявляти себе та обговорювати проблему – тренінги, дискусії, медіація, створення постерів. Як результат фахівці вказали, що учні задумуються, дають позитивні відгуки та бачать що учні починають більш привітливо ставитися один до одного. Разом з тим, фахівець 1 зазначає, що заходи були дієвими, що їх проводили самі діти, а не вчителі.

«...після кожного тренінгу, який я проводила чи уроку, я бачу, що діти починають задумуватися над тим, що їх колише і що булити це не круто, ображати це не круто» (фахівець 1).

Фахівці вважають, що проведення подібних заходів варто поширювати на більшу кількість навчальних закладів України. Крім того, аналізувати і не використовувати форми проведення профілактики, які не працюють – опитування, перегляд відеороликів без обговорення. Також фахівці додають, що потрібно розповідати більше про реальні випадки та розповідати про відповідальність за булінг, проводити медіацію, говорити зрозумілою для підлітків мовою, залучати психолога, щоб на проведених заходах були і дорослі, але щоб при цьому учні відчували себе безпечно (могли вільно задавати питання). Троє з фахівців зазначили, що нічого не змінювали б.

«Я б поширила їх ще більше, наскільки я можу. Я не скажу, що я охопила багато шкіл. Вони є дієвими, бо їх розробляли діти: ми занурювалися у проблему з точки зору дітей, з точки зору жертви» (фахівець 1).

Більшість фахівців погодилося ще раз взяти участь в таких заходах якщо б виникла нагода. Лише один фахівець не планує брати участь. Фахівець пояснює це тим, що проводячи заходи, він відчував себе в ролі вчителя і уподібнювався йому. Фахівець вважає, що для вирішення ситуації потрібно не розповідати, а безпосередньо втручатись в ситуації булінгу.

«Я розумію, що перетворююся на вчителів, які доносять інформацію без запалу чи інтересу. Я вирішила, що краще це будуть робити інші» (фахівець 4).

Фахівці вважають, що учнів потрібно залучати, тому що випадки булінгу стаються безпосередньо серед них і вони самі повинні вчитись розуміти та вирішувати ці ситуації, вчитись не замовчувати їх.

Фахівці пропонують залучати учнів як наставників зі старших класів над молодшими (у проведенні ігор, заходів для співпраці та спілкуванні учнів, через лідерське самоврядування, створенні інформаційних плакатів, проведенні медіації, тренінгів, квестів).

Фахівці вважають, що варто використовувати різні формати та проекти, які спрямовані на профілактику булінгу. Головне – активно діяти, правильно подавати інформацію та залучати максимально самих підлітків. Так, учні можуть бути помічниками та організаторами різних заходів, проявляти ініціативу щодо форм проведення заходів, активно взаємодіяти між собою і з різними класами. Один з фахівців зауважує, що спільна робота з протидії булінгу (колективу школи і учнів) буде ефективною і сприятиме покращенню загальної атмосфери в закладі.

«У нас як в учнів, є унікальна можливість побачити ситуацію тією, яка вона є насправді... ми знаходимося у цьому середовищі... її треба використовувати і намагатися змінити ситуацію, різними проектами і активностями, які організовує учнівське самоврядування» (фахівець 6).

Отже, досвід участі фахівців в проектах профілактики демонструє широкі можливості залучення учнів до активної протидії булінгу. Підготовлені та навчені учні можуть конструктивно планувати, проводити ефективні заходи з профілактики та демонструвати глибоке розуміння поведінки та проблем підлітків – своїх однолітків. Застосовуючи підхід “рівний-рівному” важливо дбати про підготовку учнів до діяльності, підтримувати їх мотивацію, підстраховувати їх з боку дорослих.

3.4 Особливості впровадження підходу «рівний – рівному» учнями

Експерти розповіли, що учнів залучають до профілактики булінгу шляхом проведення презентацій, уроків, бесід, медіації, діяльністю в учнівському самоврядуванні та спільні профілактичні лекції та заняття спільно з поліцією, громадськими організаціями. Експерти вважають, що не потрібно обмежуватися якимись окремими формами і важливо давати дітям можливість придумувати і реалізовувати ті, які вони ініціюють.

Експерти наводять приклади ефективних заходів: медіація, лекції, конкурси, дискусії, квест наставництво старших класів над молодшими, відео, рольові ігри, інформаційні пам'ятки, форум-театр тощо.

Експерт Янковець відзначила, що можна, щоб самі учні пропонували формати і відповідно до цього їх залучати. При цьому троє експертів говорять, про те, що перед тим дітей потрібно навчати і надавати підтримку від дорослих.

«Дуже часто дитині легше звернутись до дитини ніж до дорослого. ... Той не буде боятися, не замкнеться в собі і вже якісь є, отже є якийсь контакт, діалог, де можна вже працювати» (експерт Падучак).

«...при цьому всьому важливо навчити дітей правильно це доносити, показувати. Не лише просто розповісти, а і давати поради, навчати певним навичкам...» (експерт Янковець).

За словами експертів, основним завданням учнів є інформування, профілактика конфліктів, удосконалення навичок спілкування, налагодження дружньої атмосфери у закладі, допомога вчителям.

«Якщо вони, лідери думок у школі, донесуть краще інформацію до своїх однолітків, це однозначно» (експерт Кіцул).

Завдяки застосуванню підходу «рівний - рівному» учні можуть: вирішувати конфлікт з залученням іншої людини (посередника) (так відповіли 58% респондентів), учні сповіщають через опитування про такі ситуації булінгу дорослим (55%), старші учні є наставниками молодшим учням (54%), учні

проводять уроки, презентації на тему булінгу у своєму класі чи школі (49%), ведуть соціальні мережі школи чи шкільний блог, де розповідають про цю тему (45%), учнів залучають як шкільне самоврядування, де учні обговорюють питання булінгу у своїй школі (44%), проводять групи підтримки для потерпілих (43%), учні розповідають інформацію шляхом проведення тренінгів, роздавання листівок іншим учням (34%), створюють постери, стінгазети, буклети, відео тощо, на тему протидії булінгу (30%), ніяк не залучати (4%) (див. додаток О, рисунок 3.4.1).

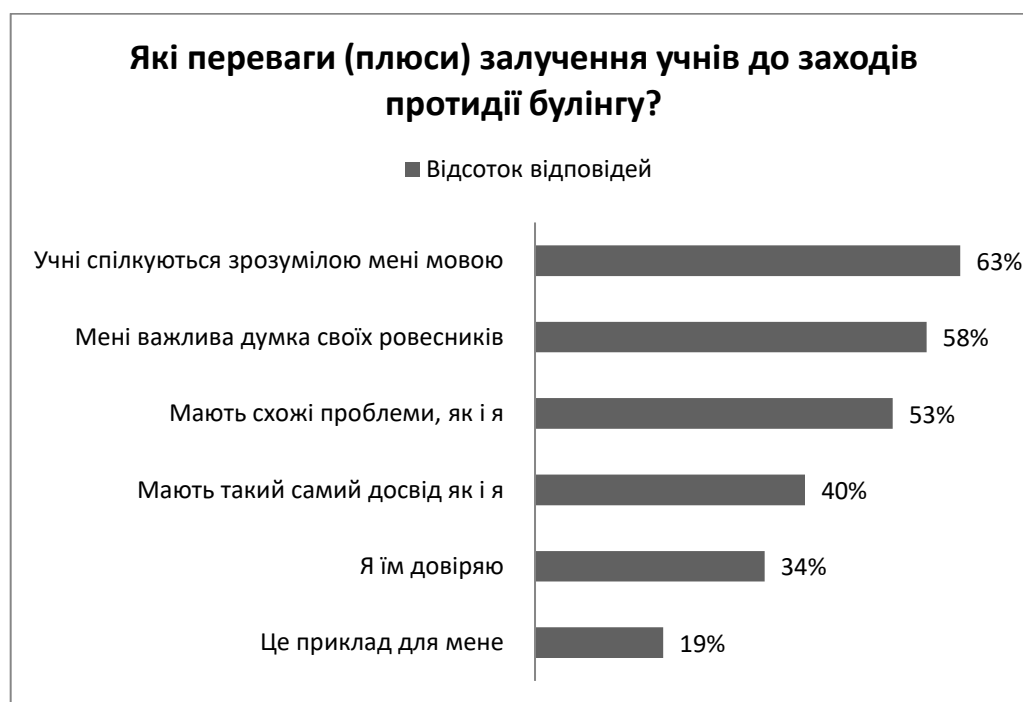
Експерти вважають, що перевагами підходу «рівний-рівному» учнями у профілактиці булінгу є те, що учні знають один одного – говорять простою мовою, доступно пояснюють, більше довіряють, їм легше звернутися до однолітків в деяких ситуаціях, учні знають потреби своїх однолітків та більш ефективні форми подачі інформації. При цьому експерт Падучак відзначає, що коли дитина доносить інформацію до іншої, вона сама краще її засвоює, і «коли даємо учням заняття вони забувають про цькування». Експерт Кіцул відмічає економічність такого підходу, тому що «ми використовуємо ресурси школи, створюючи заняття для дітей».

Думка фахівців співвідноситься з думкою експертів щодо переваг булінгу. Фахівці вважають, що учні це ті хто впливаю один на одного, дослухаються більше, ніж до вчителів і готові говорити з однолітками, а не дорослими, використовують просту і зрозумілу мову, довіряють, часто сприймають своїх однолітків як друзів. Також учні розуміють запити, проблеми та підхід до інших учнів.

«...тому що коли діти від дітей чують про булінг, про те, що це погано, вони дослухаються. Коли вони чують це від вчителів, для них це не так важливо» (фахівець 1).

«Як на мене, то в будь якій проблемі, цей підхід, який стосується дітей, то потрібно працювати не для дітей, а з дітьми. Якщо ми говоримо про булінг в шкільному середовищі, то ми працюємо безпосередньо з тими, хто до цього дотичний» (фахівець 7).

Учні на питання «Які переваги (плюси) залучення учнів до заходів протидії булінгу?», більшість зазначили про такі переваги як: учні спілкуються зрозумілою мені мовою (63%), мені важлива думка своїх ровесників (58%), мають схожі проблеми, як і я (53%). Менше половини сказали, що позитивним є те, що мають такий самий досвід як і я (40%), я їм довіряю (34%). Меншість обрала варіант: це приклад для мене (19%), 2 % додали, що це дає можливість учням бути активними і зможуть реагувати на булінгу. Ще 2% респондентів вважають, що ніяких переваг немає, 1% – не знають як відповісти.

Рисунок 3.1.3 Розподіл відповіді на запитання:

«Які переваги (плюси) залучення учнів до заходів протидії булінгу?»,

$N=104$

Опитані експерти розповіли, що основними бар'єрами, які можуть статися це ризик не сприйняття інформації від своїх однолітків. Саме тому має бути порядок відбору і навчання тих, хто доносить інформацію. Також можуть бути труднощі з дорослими, дорослі (вчителів, дирекція, адміністрація), які можуть не вірити в те, що діти можуть успішно проводити такі заняття, це може забрати час у предметних занять, і, відповідно, — не давати дозвіл та підтримку, можуть також забороняти говорити на певні теми. Певним бар'єром может бути і небажання

дітей долучатися до проведення заходів, або втрата мотивації до участі. Саме тому експерт Падучак зауважує, що дорослим потрібно проводити супервізію з підлітками — активістами, проводити спеціальне навчання та контролювати проведення таких заходів.

«...як труднощі з боку адміністрації закладу, це — підтримати дитину і посприяти тому, щоб це (профілактика) відбулося. І дуже часто це те, про що дітям кажуть, що це неможливо, нереально, давайте почекаємо, це колись там станеться, — і цього не стається» (експерт Янковець).

«І коли дитина піде до дитини за допомогою, то тут треба допомогти, а не нанести травму, і тут звичайно має бути за спиною “рівний-рівному” це і дорослий, який допоможе, підкаже, скоординує і створить всі зручні і безпечні формати для дітей» (експерт Падучак).

Опитані фахівці говорять, що у їхньому досвіді не виникало серйозних обмежень проведення профілактичних заходів. Єдиною проблемою, яка виникала, це те, що не завжди адміністрація закладів достатньо відкрита і дозволяє проводити все заплановане. Тоді фахівці зверталися за допомогою до батьків чи представниками проектів у яких вони брали участь.

Двоє фахівців відмітили, що в час складання Зовнішнього Незалежного Тестування вони самі ставали менш активними. Тому пропонують залучати не 11 класи до активних і насичених програм. Іноді адміністрація не визнає актуальність даної проблеми:

«У моєї знайомої був випадок, коли я запропонувала провести тренінги у школах, її директор навідріз не хотіла це проводити, бо сказала «Булінг це уже заїжджена тема, она нам уже не нужна. И вообще ничего такого в школе нету» (фахівець 2).

До обмежень у застосуванні підходу «рівний-рівному» фахівці додали: нестійку мотивацію до участі в заходах, слабку теоретичну і практичну підготовку, некомпетентність в деяких питаннях, брак навичок медіації.

«Ми це все на практиці робили і побачили, коли ти підготовлений, то тобі легше потім працювати» (фахівець 5)

«Нам учням не вистачає в цьому питанні досвіду і холонокровності, в тому питання, що потрібно залишатися нейтральним і завжди розглядати ситуацію з кількох боків, а не лише зі своєї сторони» (фахівець б).

Учні на питання *«Які можуть бути обмеження (недоліки, мінуси) у залученні учнів до програм протидії булінгу?»* також вказали, що найбільшим недоліком може бути недостатність інформації, знань, навичок (61%), недостатність досвіду (46%), через вік, не є для мене достатнім авторитетом (37%). Іншими відповідями стали: 2% немає обмежень, 1% може не бути бажання, 1 % це мають проводити старші класи, 1% можуть не сприймати як лідера через певні ознаки (респондент навів приклад – зріст), невміння користуватися владою і як наслідок нашкодити іншим «зіркова хвороба»(1%), я сам можу дати собі пораду і ніхто для мене крім мене не є авторитетом (1%), все одно на інших, і своїх проблем вистачає (1%), несправедливість учнів (1%).

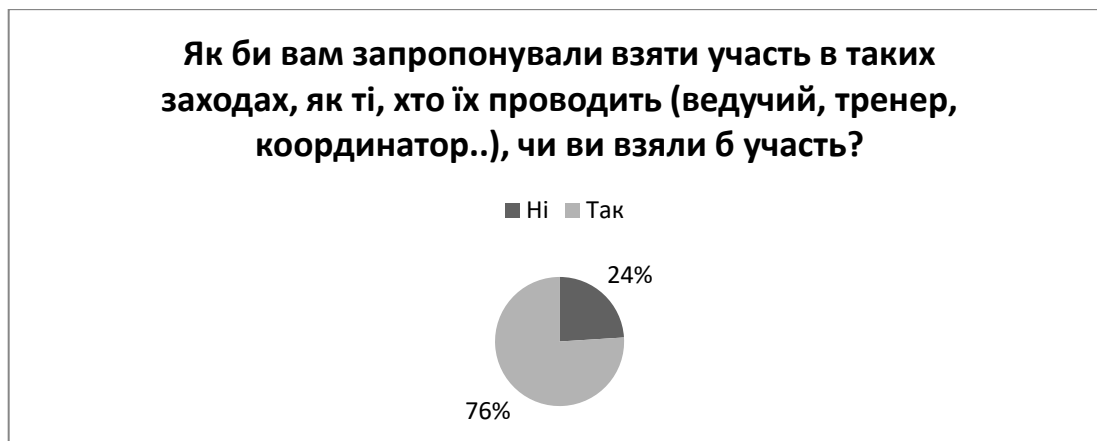
Рисунок 3.2.3 Розподіл відповіді на запитання:

«Які можуть бути обмеження (недоліки, мінуси) у залученні учнів до програм протидії булінгу??»,

N=104

Якби учням запропонували взяти участь в таких заходах в якості тих, хто їх проводить (ведучий, тренер, координатор..), то більшість респондентів вказали, що вони взяли б участь - 76%, а не взяли б участь - 24%. Тобто, більшість учнів

зацікавлені бути учасниками та активними дійовими особами в програмах профілактики булінгу.

Рисунок 3.2.3 Розподіл відповіді на запитання:

«Як би вам запропонували взяти участь в таких заходах, як ті, хто їх проводить (ведучий, тренер, координатор..), чи ви взяли б участь?»

N=104

Ті, що б взяли участь, хотіли б: проводити уроки, презентації, спілкуватися з сторонами булінгу (33), створити групу підтримки для потерпілого (11), бути наставником для молодших класів (6), допомагати іншим (9), проведення творчих конкурсів, створення плакатів, стінгазет, листівок, відео (11), вести соціальні мережі на цю тему (3), ігри та квести (1), все (3), не знаю (2). 17 респондентів не відповіли на питання.

Ті, хто не взяв би участь навели такі причини: вважають, що «не можуть впливати на інших, краще послухати інших», негативний власний досвід булінгу, коли «мало що вирішилося» і «так і не знає, що міг би зробити», пасивність, відсутність бажання («проблему мають вирішувати дорослі, бо учнів не сприймуть, бо це велика відповідальність»), відсутність досвіду і невпевненість («почнуть чіплятися чи мені нашкодить»), страх перед публікою.

Експерти вважають, що відповідальними за залучення учнів можуть бути різні особи, серед них завуч з виховної роботи, вчитель правознавства, директор,

соціальний педагог, відповідальна особа серед педагогів чи адміністрації, вчитель, класний керівник, психолог, соціальний педагог, педагог-організатор.

Експерт 2 додає, що це має бути активна людина, яка зрозуміє дітей, буде їм допомагати.

У висновку, можна сказати, що основними особливостями реалізації підходу «рівний-рівному» у профілактиці булінгу учнями є: необхідність співпраці та взаємодопомоги дорослих і учнів; добровільна згода та власна ініціатива учнів; попередня підготовка та навчання учнів до проведення заходів. При цьому не варто обмежувати учнів окремими форматами заходів, а важливо розвивати їх навички і допомогти реалізувати їхні ідеї. Застосовуючи підхід «рівний-рівному» важливо дбати не лише про підготовку учнів до діяльності, а й підтримувати їх мотивацію, підстраховувати їх з боку дорослих.

До обмежень застосування підходу «рівний рівному» відносять заборону адміністрації навчального закладу на проведення таких заходів, а також відсутність підготовки та відповідальних людей може позначитися на неякісному наданні інформації. Інші учні можуть не сприймати своїх однолітків — ведучих через недостатність інформації, навичок та вмінь.

Важливо, що учні є високо зацікавленими у проведенні заходів шляхом застосування підходу «рівний-рівному».

ВИСНОВКИ

1. В Україні значна кількість дітей шкільного віку зіштовхуються з проблемою булінгу. Булінг має ряд негативних наслідків для дітей, які позначаються на їхньому навчанні, здоров'ї та житті. Особливо булінг зустрічається у закладах загальної середньої освіти. Заходи щодо протидії булінгу, які проводились в різних країнах, — довели свою ефективність у зниженні булінгу. Тому вивчення та впровадження профілактичних заходів є необхідними для вирішення проблем.
2. Більшість учнів загальноосвітньої школи щонайменше спостерігали булінг у своїх навчальних закладах. Найбільш поширеними видами булінгу є психологічний, фізичний та кібербулінг з застосуванням електронних носіїв.
3. Оскільки булінг часто носить прихований характер, учні, як правило, не повідомляють про ситуації та замовчують їх. Керівники закладів також можуть не розповідати про булінг своїх закладах, що ускладнює виявлення та вирішення ситуацій булінгу у закладах загального середнього навчання. Учні починають звертатися за допомогою та повідомляти про булінг, якщо у закладі проводять профілактичні заходи. Саме в такому випадку учні знають та розуміють, куди можна звернутися за допомогою і що від цього можна очікувати.
4. У більшості закладів загальної середньої освіти, які були залучені до дослідження, впроваджують заходи з профілактики булінгу. Як правило, це заходи, які проводить адміністрація закладу (вчителі, завуч, психолог тощо) з залученням інших спеціалістів зі сторони поліції, громадських організацій, юристів, психологів тощо.
5. Найчастіше формою проведення профілактики є роз'яснювальні заходи, уроки, бесіди, лекції. Формат проведення профілактичних заходів з

профілактики булінгу в школах не завжди є дієвими: консервативні форми подачі інформації, недостатнє залучення батьків та психологів.

6. Для того, щоб заходи з профілактики були максимально дієвими, фахівці, які приймали участь в дослідженні, пропонують залучати усі сторони навчального процесу, щоб забезпечити ефективність програм з профілактики, а також окремих профілактичних заходів. Необхідно залучати різних спеціалістів зі сторони, щоб вирішувати проблему булінгу комплексно. Варто враховувати, що залучення фахівців буде дієвим і результативним, якщо вони зацікавлені та вмотивовані.
7. Важливо більш активно залучати доступний школі ресурс: психолога, батьків, вчителів та учнів, до активної комплексної, спільної діяльності, адже вони мають суттєвий вплив на ситуацію.
8. Досвід залучення учнів до профілактики булінгу за допомогою підходу «рівний-рівному» дозволяє отримати стійкий позитивний результат. Особливостями залучення учнів до профілактичних заходів полягає у тому, щоб вони давали добровільну згоду і самі виявляли ініціативу. У випадку залучення учнів до профілактичних заходів важливо: забезпечити навчання і підготовку учням в питаннях булінгу і способах протидії даному явищу, залучати до програм та заходів дорослих, які будуть підтримувати і підстраховувати учнів; розвивати комуніативні та інші життєві навички учнів. Важливим аспектом ефективного залучення учнів до програм профілактики є заохочення їх творчої активності і допомога у реалізації ідей щодо профілактики.
9. Основними перевагами участі учнів в заходах протидії є те, що учням важлива думка своїх ровесників. Вони проявляють довіру один до одного, легше знаходять контакт та можуть доступно подати відповідну інформацію. Учні знають і розуміють потреби та проблеми своїх ровесників. Учні зацікавлені у проведенні профілактичних заходів шляхом підходу «рівний-рівному».

10. Обмеженнями застосування підходу «рівний-рівному» можуть стати: відсутність підтримки адміністрації закладу у проведенні заходів учнями (аргументуючи це віком, насиченістю власної шкільної програми); невизнання проблеми з боку адміністрації тощо. В свою чергу, з боку учнів теж можуть виникати певні перешкоди у застосуванні даного підходу, якщо вони не сприйматимуть авторитетність інших учнів (недостатність умінь, навичок, досвіду, особистої популярності). Відсутність попереднього навчання в учнів та брак відповідальних (тих, що відповідають за програми і участь учнів) дорослих може позначитися на неякісному наданні інформації. Для того, щоб заходи з залученням учнів мали високу ефективність, їх потрібно проводити в комплексі з іншими заходами, які передбачають ґрунтовність та експертизу дорослих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борщевська А. В. (2014). Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Вип. 6. с. 48-52.
2. Вайнола Р.Х. (2008) Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія.
3. Голованова І.А., Ляхова Н.О., Белікова І.В., & Лисак В.П (2016). Застосування підходу «рівний - рівному» в санітарно-просвітницькій роботі серед молоді та підлітків учасниками студентського волонтерського загону.
4. Гриценюк Л. І.(2016). Особливості впровадження принципу рівний-рівному у простір навчального процесу. Вісник, випуск 3.
5. Губко А. А. (2013). Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки. Вип. 114. с. 46-50.
6. Залыгина Н.А. (2014). Внедрение подхода «Равный обучает равного» в учреждениях общего среднего образования.
7. Залыгина, М.Е. Минова, Е.Ф. Михалевич Г.О. (2016). Реализация подхода «Равный обучает равного»: пособие для педагогов-консультантов : учеб.-метод. Пособие.
8. Король А. (2009). Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні
9. Лушпай Л.І. (2013). Шкільний булінг як різновид суспільної агресії . Наукові записки Національного університету Острозька академія. Флчна. 33. - С. 85-89.
10. Пойда А.А., & Семигіна Т.В. (2011).Програми втручання силами рівних: зарубіжний та український досвід. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. - 2011.с. 69-73

11. Сидорук І. (2015). Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки.
12. Тарасюк, Г.П. (2012). Застосування технології «рівний-рівному» в екологічному вихованні підлітків. Збірник наукових праць, 16.
13. Закон України «Про освіту» (2017). Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
14. Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020). Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
15. Andershed, H., Kerr, M., & Stattin, H. (2001). Bullying in school and violence on the streets: Are the same people involved? *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 2(1), 31–49.
16. Felix E. & Furlong M. (2008). *Best Practices in Bullying Prevention*. University of California, Santa Barbara
17. Gerbaka, Fares BouMitri & Carla (2016). The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace*, UN.
18. Hought, D. (2016). *Bullying prevention in special education: A multimethod investigation of evidence-based programs and practices*.
19. Herkama, S. & Salmivalli, C. (2016). Making large-scale, sustainable change: experiences with the KiVa anti-bullying programme. *Ending the torment: tackling bullying from the schoolyard to cyberspace*.
20. Hinduja, S. & Patchin, J. (2017). Cultivating youth resilience to prevent bullying and cyberbullying victimization. *Child abuse & neglect*. 73.
21. Hong, J., Espelage, D. & Lee, J. (2018). *School Climate and Bullying Prevention Programs*.
22. Holt, M., Raczynski, K., Frey, K., Hymel, S. & Limber, S. (2013). School and Community-Based Approaches for Preventing Bullying. *Journal of School Violence*.

23. Kerrigan, D. and Weiss, E. (2000) Peer Education and HIV/AIDS: Past Experience, Future Directions, Population Council, Horizons Project, Washington.
24. Lazarus, P. (2020). Bullying Prevention and Intervention: Information for Educators.
25. Lembeck, P. T., O'Connor, A., Fluke, S. M., & Peterson, R. L. (2016). Bullying prevention & intervention. Strategy brief. Lincoln, NE: Student Engagement Project, University of Nebraska-Lincoln and the Nebraska Department of Education.
26. Matthew R., Wawrzynski, D. Lemon (2019). Understanding Student Learning Outcomes of Peer Educators
27. Mishna, Khoury-Kassabri, Gadalla, Tahany & Daciuk. (2012). Risk factors or involvement in cyber bullying: Victims, bullies and bully-victims. *Children and Youth Services Review*. 34.
28. Moschos, G (2017) Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace New York: United Nations, pp. 1–7.
29. Menesini, E. & Nocentini, A.(2016). Tailoring different bullying prevention approaches to a national context Ending the torment: tackling bullying from the from the Schoolyard to Cyberspace New York: United Nations.
30. Olweus, D. (1994). Bullying at school: Basic facts and effects of a school-based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1171-1190.
31. Olweus, Dan & Limber, S.P.. (2010). The Olweus Bullying Prevention Program: Implementation and evaluation over two decades. *Handbook of Bullying in Schools: An International Perspective*. 377-401.
32. Olweus, D. & Limber, S. P. (2016). Five key components in a global strategy against bullying. In Office of the Special Representative of the Secretary-General on Violence against Children (Ed.), *Ending the torment: tackling*

- bullying from the schoolyard to cyberspace (pp. 67-73). New York: United Nations Press.
33. Parkin, S. & McKeganey (2000) The Rise and Rise of Peer Education Approaches, *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 7:3, 293-310.
  34. Sanchez et al. (2001) Preventing Bullying and Sexual Harassment in Elementary Schools, *Journal of Emotional Abuse*, 2:2-3, 157-180.
  35. Smolleck, Lori. (2018). Creating Safe Schools: The Importance of Peers in Bully Prevention Programs. *Advances in Social Sciences Research Journal*.
  36. Strawhun, J., O'Connor, A., Norris, L., & Peterson, R. L. (2016). Social skills instruction. Strategy brief. Lincoln, NE: Student Engagement Project, University of Nebraska-Lincoln and the Nebraska Department of Education.
  37. Ttofi, M. & Farrington, D. (2010). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: a systematic and meta-analytic review.
  38. Ttofi, M. & Farrington, D. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*. 7. 27-56.
  39. UN (2016), *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace*, UN, New York.
  40. UNESCO Institute of Statistics.(2018). New SDG 4 Data on Bullying. Retrieved from : <http://uis.unesco.org/en/news/new-sdg-4-data-bullying>
  41. United Nations Ukraine. (2018). Retrieved from : <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyitsentr/news/4179-yunisef-rozpochynaie-kampaniiu-proty-bulinhu>
  42. Wang. J, Iannotti, R. & Nansel.T. (2009). School Bullying Among Adolescents in the United States: Physical, Verbal, Relational, and Cyber. *The Journal of adolescent health* : official publication of the Society for Adolescent Medicine. 45. 368-75.
  43. Wang, J. (2012). Bullying among U. S. adolescents. *The Prevention Researcher*. 19. 3.

ДОДАТКИ

Додаток А. Напівструктурований опитувальник для експертів

Доброго дня!

Мене звати Христина, я студентка Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Дане опитування проводиться в рамках написання бакалаврської роботи, що стосується профілактики булінгу. Метою дослідження є дослідити можливості залучення учнів до подолання булінгу у школах шляхом застосування підходу рівний-рівному. Ви потрапили у вибірку дослідження, адже є експертом/фахівцем в цій галузі.

Опитування буде проводитися у вигляді інтерв'ю. Орієнтовна тривалість проведення інтерв'ю – 35 - 40 хв. Я буду задавати запитання і попрошу Вас дати розгорнуту відповідь.

Інтерв'ю є конфіденційним. Участь є добровільною, ваші дані не будуть передані третім особам, а результати дослідження будуть представлені в узагальненому вигляді.

З Вашого дозволу, під час опитування, буде використовуватися диктофон, для того, щоб полегшити подальший аналіз отриманої інформації.

У будь-який момент, Ви можете відмовитися від участі у дослідженні.

Дякую!

I. Соціально – демографічні характеристики

Ім'я

Вік

Стать

Посада

Досвід роботи з протидії булінгу

II. Зміст поняття «Булінг»

2.2 Наскільки актуальною є проблема булінгу у закладах загальної середньої освіти України?

2.3 Які форми булінгу найчастіше трапляються в навчальних закладах України?

III. Заходи щодо протидії булінгу у закладах загальної середньої освіти

3. 1 Розкажіть, будь ласка, які профілактичні заходи впроваджуються у закладі загальної середньої освіти для протидії булінгу?

3. 2 Кого залучають до профілактики булінгу на рівні навчального закладу?

3. 3 Кого на Вашу думку, потрібно залучати?

IV. Залучення учнів шляхом підходу «рівний-рівному»

4. 1 Чи проявляють учні своє ставлення до проблеми булінгу? Якою є реакція учнів?

4. 2 На Вашу думку, чи потрібно залучати учнів до протидії булінгу?

4. 3 Скажіть, будь ласка, як залучають учнів до профілактики булінгу?

4.3.1 Які можливі форми залучення учнів до протидії булінгу? Яка роль учнів у протидії булінгу?

4.3.2 Хто може бути відповідальний за залучення учнів до проведення таких заходів, на рівні школи?

V. Бар'єри на шляху впровадження підходу «рівний-рівному» у закладах загальної середньої освіти

5. 1 Які можуть бути переваги застосування такого підходу?

5.2 Які можуть бути бар'єри впровадження підходу рівний-рівному у школах?

Що б ви хотіли додати?

Дякую за вашу участь в інтерв'ю!

Заповнюється інтерв'юєром після проведення інтерв'ю:

1. Дата: «___» _____ 2020 р.

2. Місце проведення інтерв'ю: _____

3. Початок інтерв'ю: _____

4. Завершення інтерв'ю: _____

5. Тривалість інтерв'ю: _____

Додаток Б. Напівструктурований опитувальник для фахівців

Доброго дня!

Мене звати Христина, я студентка Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Дане опитування проводиться в рамках написання бакалаврської роботи, що стосується профілактики булінгу. Метою дослідження є дослідити можливості залучення учнів до подолання булінгу у школах. Ви потрапили в цю вибірку, оскільки ви були залученими до заходів протидії булінгу.

Опитування буде проводитися у вигляді інтерв'ю. Орієнтовна тривалість проведення інтерв'ю - 40 хв. Я буду задавати запитання і попрошу Вас дати розгорнуту відповідь.

Опитування є конфіденційним. Ваші особисті дані не підлягають розголошенню та використовуватимуться лише в узагальненій формі разом із результатами опитування інших учасників дослідження.

За Вашої згоди наша розмова записуватиметься на диктофон, аби полегшити подальший аналіз отриманої інформації.

Ваша участь є важливою для даного дослідження. Заздалегідь дякую Вам за згоду взяти участь у цьому дослідженні.

Якщо Ви маєте бажання ознайомитись з результатами, по завершенню інтерв'ю я залишу Вам контакти, за якими Ви зможете звернутись для їх отримання.

Дякую!

I. Соціально-демографічні характеристики.

1.1 Вік

1.2 Стать

1.3 Вид школи

Форма власності: державна/приватна

1.4 Місце навчання: місто/село

1.5 Місце проживання:

1.6 Досвід залучення до програм (період)

II. Зміст поняття «булінг»

2.1 Розкажіть, будь ласка, як ви визначаєте булінг?

2.2 Чи спостерігали ви булінг у своїй школі?

III. Досвід залучення учнів до профілактики булінгу

3.1 Які у вашій школі були проведені заходи проти булінгу?

3.2 Як ви були залучені до заходів протидії булінгу у школі?

3.3 Які ваші обов'язки були у цих заходах?

3.4 Скільки часу були залучені?

3.5 Що вплинуло на ваше рішення долучитися до заходів?

3.6 Як ви вважаєте чи була ці заходи дієвими чи ні у профілактиці булінгу? Щоб ви змінили?

3.7 Якщо б виникла нагода ще раз взяти участь в таких заходах чи погодилися ви б?

IV. Особливості залучення учнів

4.1 Як ви вважаєте кого потрібно залучати до таких програм?

4.2 Як учнів можуть впливати вирішення ситуацій булінгу у школі і чи можуть впливати? Які переваги у залученні учнів?

4.3 Якщо залучати учнів, то як саме? Що вони саме можуть робити?

V. Бар'єри на шляху впровадження підходу «рівний-рівному» у профілактиці булінгу

5.1. Які можуть виникнути проблеми у залученні учнів?

Що б ви хотіли додати?

Дякую вам за інтерв'ю!

Заповнюється інтерв'юєром після проведення інтерв'ю:

1. Дата: «___» _____ 2020 р.

2. Місце проведення інтерв'ю: _____

3. Початок інтерв'ю: _____

4. Завершення інтерв'ю: _____

5. Тривалість інтерв'ю: _____

Додаток В.
Гайд анкети для учнів

Доброго дня!

Мене звати Христина Скороход. Я студентка Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Запрошую Вас прийняти участь в невеличкому опитуванні. Опитування проводиться в рамках написання бакалаврської роботи. Метою дослідження є дізнатися думку учнів про профілактику булінгу у школах. Опитування буде проводитися у вигляді анкетування для учнів 5-11 класів. Прошу вас дати розгорнуті відповіді на запитання. Орієнтована тривалість заповнення анкети – 5-10 хвилин.

Опитування є конфіденційним. Ваші особисті дані не підлягають розголошенню та використовуватимуться лише в узагальненій формі разом із результатами опитування інших учасників дослідження.

Ваша участь є важливою для даного дослідження, адже допоможе дізнатися думку учнів. Заздалегідь дякую Вам за згоду взяти участь у цьому дослідженні!

Якщо Ви маєте бажання ознайомитись з результатами, по завершенню інтерв'ю я залишу Вам контакти, за якими Ви зможете звернутись для їх отримання.

Дякую!

I. Соціально – демографічні характеристики

1.1 Вік

1.2 Стать

1.3 Клас

1.4 Місце навчання

Вид школи: державна, приватна

1.5 Місце навчання: місто, село

II. Вступ. Зміст поняття «булінг»

2.1 Чи знаєте ви, що таке «булінг»?

Так, знаю

Ні, не знаю

2.2 Як ви розумієте поняття булінгу?

- повторювані дії, які тривають протягом довгого часу.
- навмисні дії, коли дії вчиняються з певною метою
- дії, які завдають шкоду іншій людині.
- психологічне, фізичне, економічне, сексуальне насильство, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій.
- інше

2.3 Чи спостерігали (бачили) ви булінг у школі?

Так

Ні

2.4. Який булінг присутній у вашій школі?

- фізичний (удари, стусани, підніжки, поштовхи, небажані дотики, нанесення тілесних пошкоджень)
- психологічний (образливі слова, залякування, погрози, коментарі, плітки, шантаж, ізоляція, ігнорування,
- економічний (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу, особистих речей, вимагання грошей)
- сексуальний (принизливі жести, рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози)
- кібербулінг (застосування використанням образливих слів, брехні та неправдивих чуток за допомогою електронної пошти, текстових повідомлень і повідомлень у соціальних мережах)
- Ні один з вищеперелічених

III. Заходи з протидії булінгу у загальноосвітніх закладах

3. Чи відбувалися у вашій школі заходи з протидії булінгу?

Так

Ні

Не знаю

3.1 Які заходи були проведені?

3.1.1 Які заходи були дієвими?

3.1.2 Якщо заходів у вашій школі не було, як ви вважаєте чи мають бути такі програми здійснені у школі?

3.2. На твою думку, які дії мають бути здійснені для протидії булінгу серед учнів?

- встановлені правила у школі
- проведення уроків на тему протидію булінгу
- групові обговорення (дискусії) у класі чи школі
- накладення штрафу чи покарань на того, хто здійснює булінг
- готування творчих постерів, соціальної реклами, стінгазет, відео на цю тему
- проведення індивідуальних розмов з тими, кого ображають і з тими, хто завдає шкоди
- покращений нагляд від дорослих у місцях, де стається булінг
- перегляд відео, фільмів, онлайн-ігор і їхнє обговорення
- проведення рольових ігор
- встановлення відповідальної людини чи групи людей, які будуть працювати над такими ситуаціями
- організація груп підтримки для потерпілого/ої від булінгу
- проведення опитувань серед учнів щодо того, яка ситуація в школі щодо булінгу.
- проведення інформування батьків учнів щодо таких ситуацій у школі.
- інше

3.3 Як ви думаєте, кого варто обов'язково залучати до протидії булінгу?

- вчителів
- батьків
- учнів
- директора школи
- шкільного психолога
- персонал (адміністратори, секретарі та інші).
- Інше

3.3.1 Скажіть, будь ласка, чому саме їх?

3.4 Як ви вважаєте хто серед зазначених осіб має найбільший вплив на ситуацію булінгу у школі?

- вчителі,
- батьки
- учні
- директор школи
- персонал (адміністрація)
- шкільний психолог
- інше

IV. Залучення учнів до протидії булінгу

4.1 Як ви думаєте, чи потрібно залучати самих учнів до запобігання булінгу?

Так

Ні

Не знаю

4.2 Якщо учнів можна залучати до вирішення проблеми булінгу у школі, то як саме їх можна залучати?

- старші учні є наставниками молодшим учням.
- учні проводять уроки, презентації на тему булінгу у своєму класі чи школі.
- учні розповідають інформацію шляхом проведення тренінгів, роздавання листівок іншим учням
- учні створюють постери, стінгазети, буклети, відео тощо, на тему протидії булінгу
- вирішують конфлікт з залученням іншої людини (посередника)
- ведуть соціальні мережі школи чи шкільний блог, де розповідають про цю тему
- проводять групи підтримки для потерпілих
- учнів залучають як шкільне самоврядування, де учні обговорюють питання булінгу у своїй школі
- учні сповіщають через опитування про такі ситуації булінгу дорослим
- ніяк не залучати

- інше

4.3 Як би вам запропонували взяти участь в таких заходах, як ті, хто їх проводить (ведучий, тренер, координатор, тощо), чи ви взяли б участь?

Так, взяв/ла б

Ні, не взяв/ла б

4.4 Якщо ви не взяли б участь, то чому?

4.5 Які переваги (плюси) залучення учнів до заходів протидії булінгу?

- мають такий самий досвід як і я
- спілкуються зрозумілою мені мовою
- мені важлива думка своїх ровесників
- мають схожі проблеми, як і я
- я їм довіряю
- це приклад для мене
- інше

V. Бар'єри на шляху впровадження підходу «рівний-рівному» у школах

5. 1 Які можуть бути обмеження (недоліки, мінуси) у залученні учнів до програм профілактики булінгу?

- не мають достатньо досвіду
- не мають достатньо інформації, знань, навичок
- через вік, не є для мене достатнім авторитетом
- інше

Додаток Г. Характеристика респондентів фахівців
Таблиця 2.5.1 Характеристики респондентів – фахівці

№	Вік	Стать	Вид школи	Місце проживання	Досвід залучення до заходів протидії булінгу
1	14	Жін.	Колегіум (приват.)	м.Київ	2 роки є членом Національної ради дітей і молоді, 1 рік брала участь в проєкті Дитяча демократія.
2	16	Жін.	Коледж (приват.)	м.Київ	1 рік є членом Національної ради дітей і молоді.
3	15	Жін.	Школа I-III ступенів (держ.)	м.Березань, Київська область	1 рік є членом Національної ради дітей і молоді та молодіжного осередку міста.
4	17	Жін.	Ліцей (держ.)	м.Київ	2 роки брала участь в проєкті Дитяча демократія та 1 рік є членом Національної ради дітей і молоді.
5	18	Жін.	Ліцей (держ.)	м.Хмельницький	4 роки є головою лідерського самоврядування в своєму місті та 2 роки членом Національної ради дітей і молоді.
6	17	Жін.	Гімназія (держ.)	м.Острог, Рівненська область	8 місяців є членом Національної ради дітей і молоді та проєкту «Медіація – твій шлях до порозуміння».
7	17	Жін.	Школа I-III ступенів (держ.)	м.Суми	2 роки є членом Національної ради дітей і молоді та органу місцевого шкільного самоврядування.
8	15	Жін.	Гімназія (держ.)	м. Київ	8 місяців є членом шкільного самоврядування.

9	12	Жін.	Ліцей (держ.)	м. Рівне	1 рік 2 місяці. є членом Національної ради дітей і молоді.
---	----	------	------------------	----------	---

Додаток Д. Характеристика респондентів - учні
Таблиця 2.5.2 Характеристика груп респондентів – учні

№	Вік	Стать	Клас	Місце навчання	Вид школи	Місце навчання
1	10	Чоловік	5	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
2	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
3	17	Жінка	10	Школа I-III ступенів	Державна	Село
4	12	Жінка	6	Ліцей	Державна	Місто
5	12	Жінка	6	Ліцей	Державна	Місто
6	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
7	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
8	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
9	11	Жінка	5	Ліцей	Державна	Місто
10	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
11	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
12	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
13	13	Жінка	7	Ліцей	Приватна	Місто
14	13	Жінка	7	Ліцей	Приватна	Місто
15	12	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
16	13	Чоловік	7	Ліцей	Державна	Місто
17	13	Чоловік	7	Ліцей	Приватна	Місто
18	15	Жінка	9	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
19	16	Жінка	9	Школа I-II ступенів	Державна	Село
20	13	Чоловік	7	Ліцей	Державна	Місто
21	15	Жінка	10	Коледж	Державна	Місто
22	12	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
23	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
24	10	Чоловік	5	Школа I-III ступенів	Державна	Місто

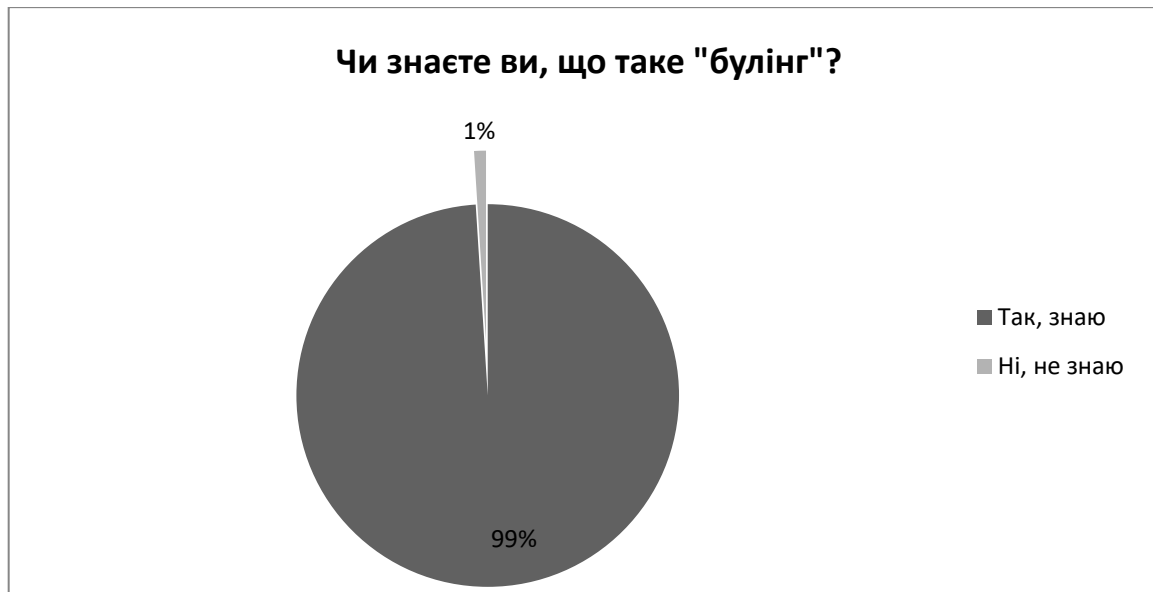
25	11	Чоловік	5	Ліцей	Державна	Місто
26	14	Жінка	8	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
27	14	Жінка	8	Гімназія	Державна	Місто
28	15	Жінка	9	Гімназія	Державна	Місто
29	15	Жінка	9	Гімназія	Державна	Місто
30	15	Жінка	9	Гімназія	Державна	Місто
31	14	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
32	15	Жінка	9	Спеціалізована школа I-III ступенів	Державна	Місто
33	15	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
34	14	Жінка	8	Ліцей	Державна	Місто
35	16	Жінка	9	Школа I-II ступенів	Державна	Село
36	14	Жінка	8	Колегіум	Приватна	Місто
37	13	Чоловік	7	Гімназія	Державна	Місто
38	15	Чоловік	8	спеціалізована школа	Державна	Місто
39	13	Жінка	7	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
40	13	Жінка	7	Гімназія	Державна	Місто
41	12	Чоловік	6	Ліцей	Державна	Місто
42	14	Чоловік	7	Школа екстернів	Приватна	Місто
43	13	Жінка	8	Приватна школа	Приватна	Місто
44	14	Жінка	9	Ліцей	Приватна	Місто
45	12	Жінка	7	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
46	14	Жінка	7	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
47	17	Жінка	11	Школа I-III ступенів	Приватна	Місто
48	17	Жінка	11	Спеціалізована школа	Державна	Місто

49	17	Жінка	11	Спеціалізована школа	Державна	Місто
50	16	Жінка	10	Спеціалізована школа	Державна	Місто
51	17	Жінка	11	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
52	17	Жінка	11	Спеціалізована школа I-III ступенів	Державна	Місто
53	17	Жінка	11	Спеціалізована школа I-III ступенів	Державна	Місто
54	16	Жінка	11	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
55	16	Жінка	11	Спеціалізована школа	Державна	Місто
56	15	Жінка	10	Гімназія	Державна	Місто
57	16	Жінка	10	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
58	15	Жінка	10	Спеціалізована школа	Державна	Місто
59	15	Чоловік	9	Ліцей	Державна	Місто
60	12	Жінка	6	Гімназія	Державна	Місто
61	13	Жінка	7	Гімназія	Державна	Місто
62	15	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
63	16	Чоловік	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
64	14	Жінка	9	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
65	16	Жінка	11	Спеціалізована школа	Державна	Місто
66	15	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
67	15	Жінка	9	Школа I-III ступенів	Державна	Місто

68	16	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
69	14	Чоловік	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
70	12	Жінка	6	Спеціалізована школа	Державна	Місто
71	13	Жінка	7	Гімназія	Державна	Місто
72	15	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
73	14	Жінка	8	Ліцей	Державна	Місто
74	15	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
75	11	Жінка	5	Спеціалізована школа	Державна	Місто
76	14	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
77	12	Жінка	6	Спеціалізована школа	Державна	Місто
78	14	Жінка	8	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
79	11	Жінка	5	Ліцей	Державна	Місто
80	15	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
81	11	Жінка	5	Ліцей	Державна	Село
82	13	Жінка	7	Гімназія	Державна	Місто
83	12	Жінка	6	Спеціалізована школа	Державна	Місто
84	17	Чоловік	11	Спеціалізована школа	Державна	Місто
85	13	Жінка	7	Гімназія	Державна	Місто

86	13	Чоловік	7	Ліцей	Державна	Місто
87	11	Чоловік	5	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
88	16	Жінка	11	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
89	12	Чоловік	6	Спеціалізована школа	Державна	Місто
90	16	Жінка	11	Гімназія	Приватна	Місто
91	16	Жінка	11	Гімназія	Приватна	Місто
92	11	Жінка	5	Гімназія	Державна	Місто
93	11	Жінка	5	Спеціалізована школа	Державна	Місто
94	12	Жінка	7	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
95	13	Жінка	7	Ліцей	Державна	Місто
96	13	Жінка	8	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
97	17	Жінка	11	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
98	16	Жінка	10	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
99	16	Жінка	11	Гімназія	Державна	Місто
100	14	Жінка	9	Ліцей	Державна	Місто
101	16	Жінка	11	Школа I-III ступенів	Державна	Місто
102	15	Жінка	9	Спеціалізована школа	Державна	Місто
103	13	Жінка	7	Ліцей	Приватна	Місто
104	14	Жінка	8	Ліцей	Приватна	Місто

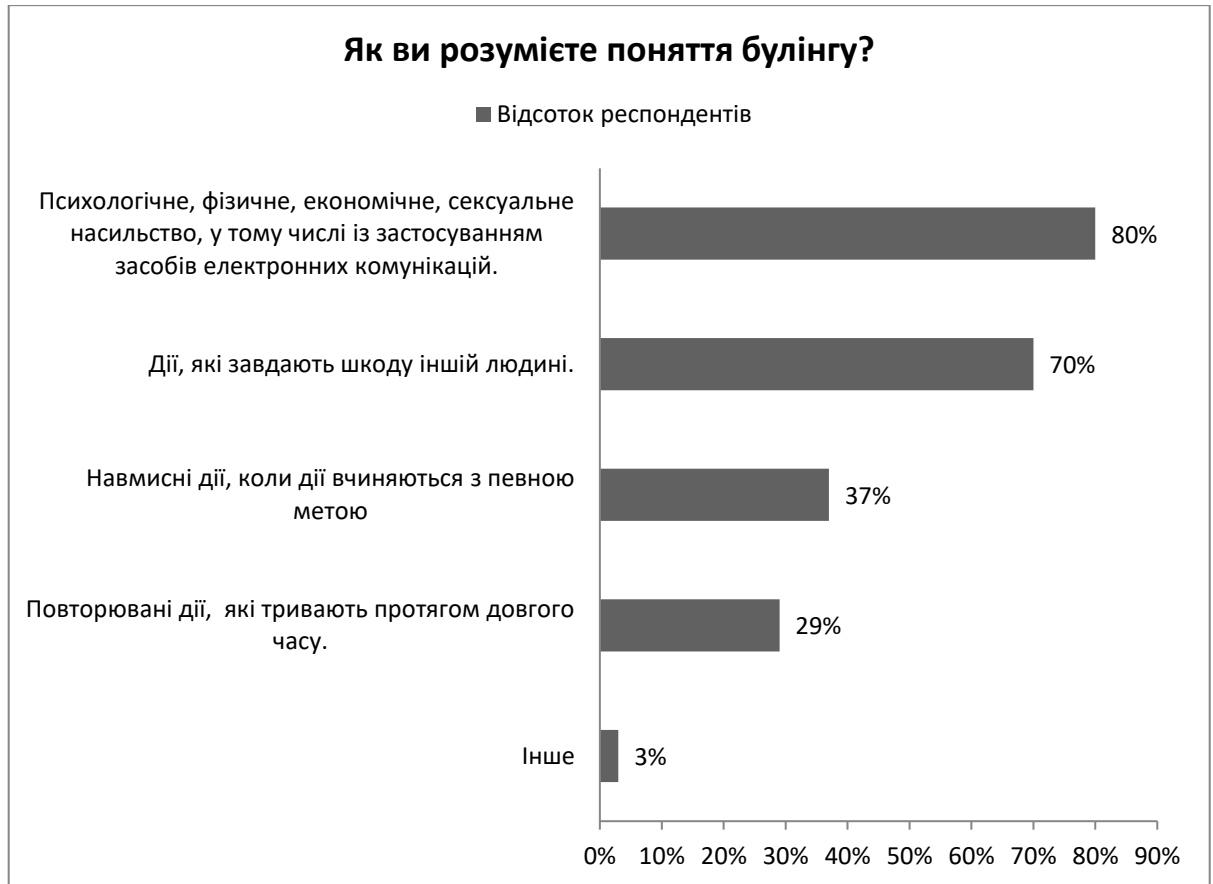
Додаток Е. Визначення булінгу

Рисунок 3.1.1 Розподіл відповіді на запитання:

«Чи знаєте ви, що таке булінг?»,

N=104

Додаток Ж. Розуміння поняття булінгу

Рисунок 3.1.2 Розподіл відповіді на запитання:

«Як ви розумієте поняття булінгу?»,

N=104

Додаток 3. Поширені види булінгу

*Рисунок 3.1.4 Розподіл відповіді на запитання:
«Який булінг присутній у вашій школі?»,
N=104*

Додаток К. Проведені заходи на профілактику булінгу

Таблиця 3.2.2 Розподіл відповідей на запитання:

«Які заходи були проведені у вашому закладі для профілактики булінгу?»,

N=104

Варіанти відповіді	Відсоток відповідей
Лекції, виховні години. бесіди	61 %
Розмови, з тими, хто вчиняв булінг	5 %
Обговорення на уроках	5%
Розвішені постери по школі	8%
Покази відео чи фільмів	5%
Розмови з батьками	4%
Проведення опитувань	3%
Інше: конкурси, квести, правила у школі, презентації, зйомка відео.	5%

Додаток Л. Дієві заходи у профілактиці булінгу

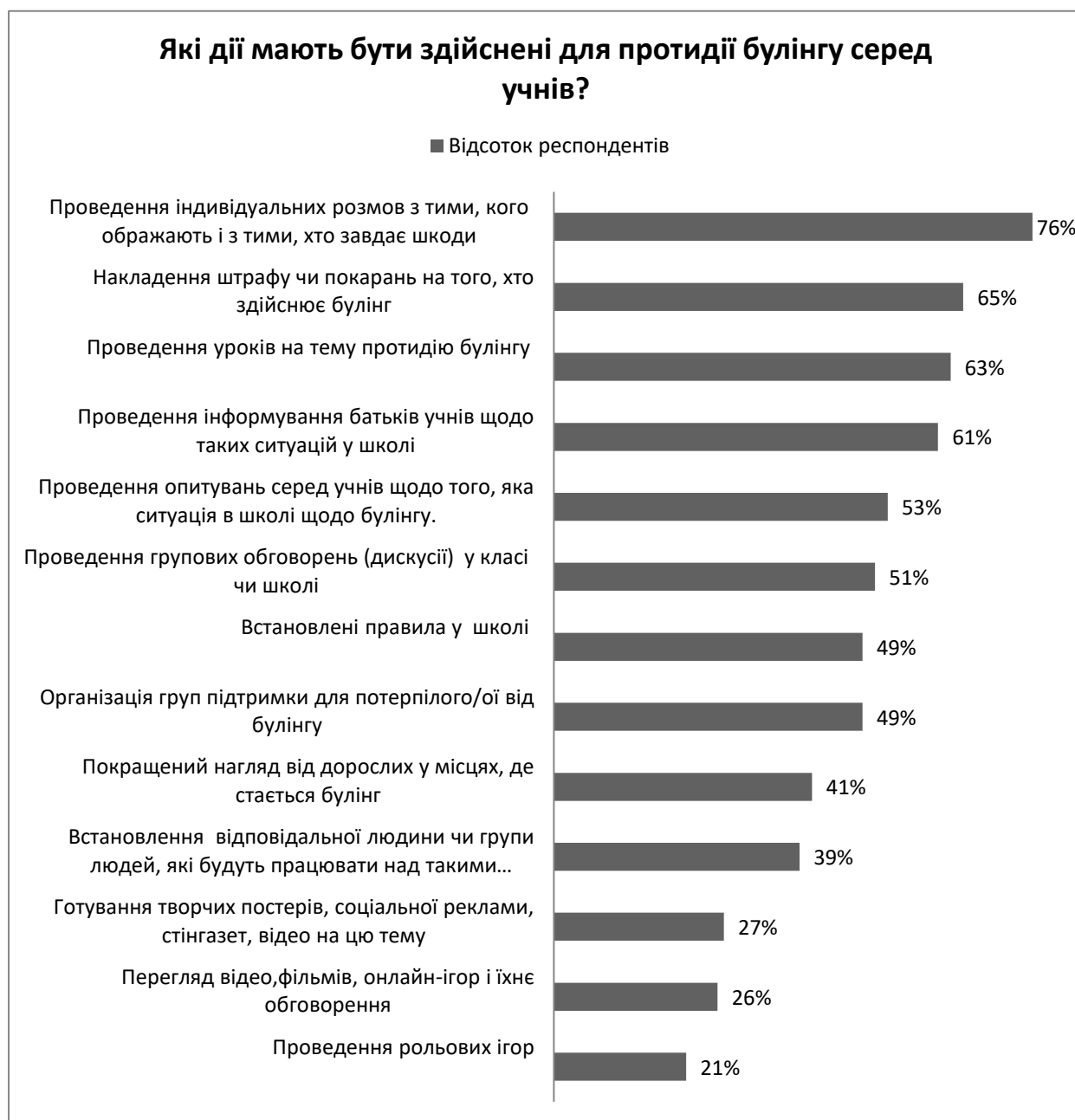
Таблиця 3.2.3 Розподіл відповіді на запитання:

«Які з проведених заходів на профілактику булінгу є дієвими?»,

$N=104$

Варіанти відповіді	Відсоток відповідей
Обговорення (бесіди, уроки)	18%
Розмова з психологом	8%
Запрошення гостей, зокрема поліції	7%
Опитування, відео, квест	2%
Не знаю	9%
Жодні не були дієвими	18%

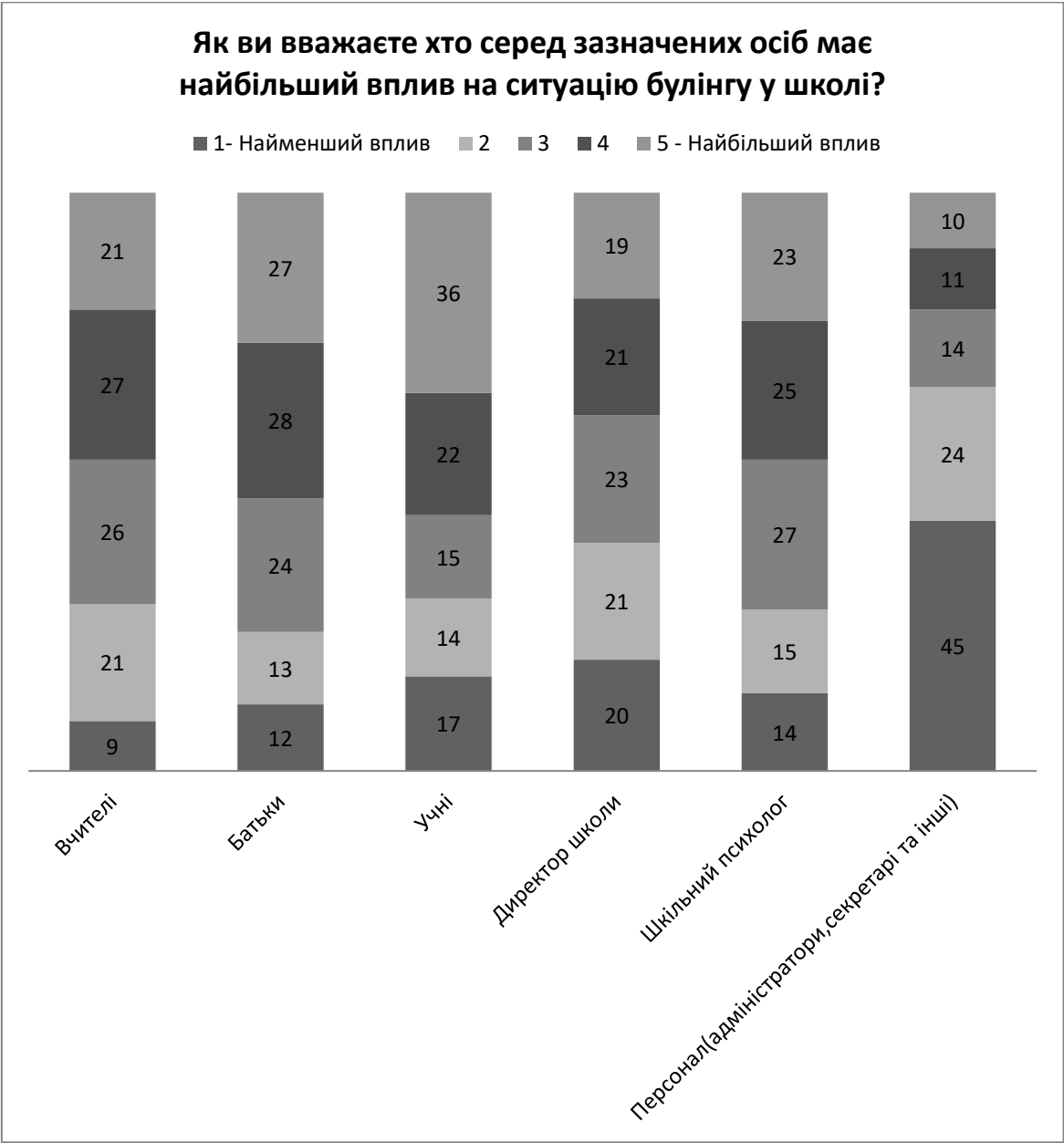
Додаток М. Заходи для протидії булінгу

*Рисунок 3.2.4 Розподіл відповіді на запитання:
«Які дії мають бути здійснені для протидії булінгу серед учнів?»*

N=104

Додаток Н. Вплив на вирішення ситуації булінгу

Рисунок 3.2.6 Розподіл відповіді на запитання:

«Як ви вважаєте хто серед зазначених осіб має найбільший вплив на ситуацію булінгу у школі?»

N=104

Додаток О. Залучення учнів до профілактики булінгу

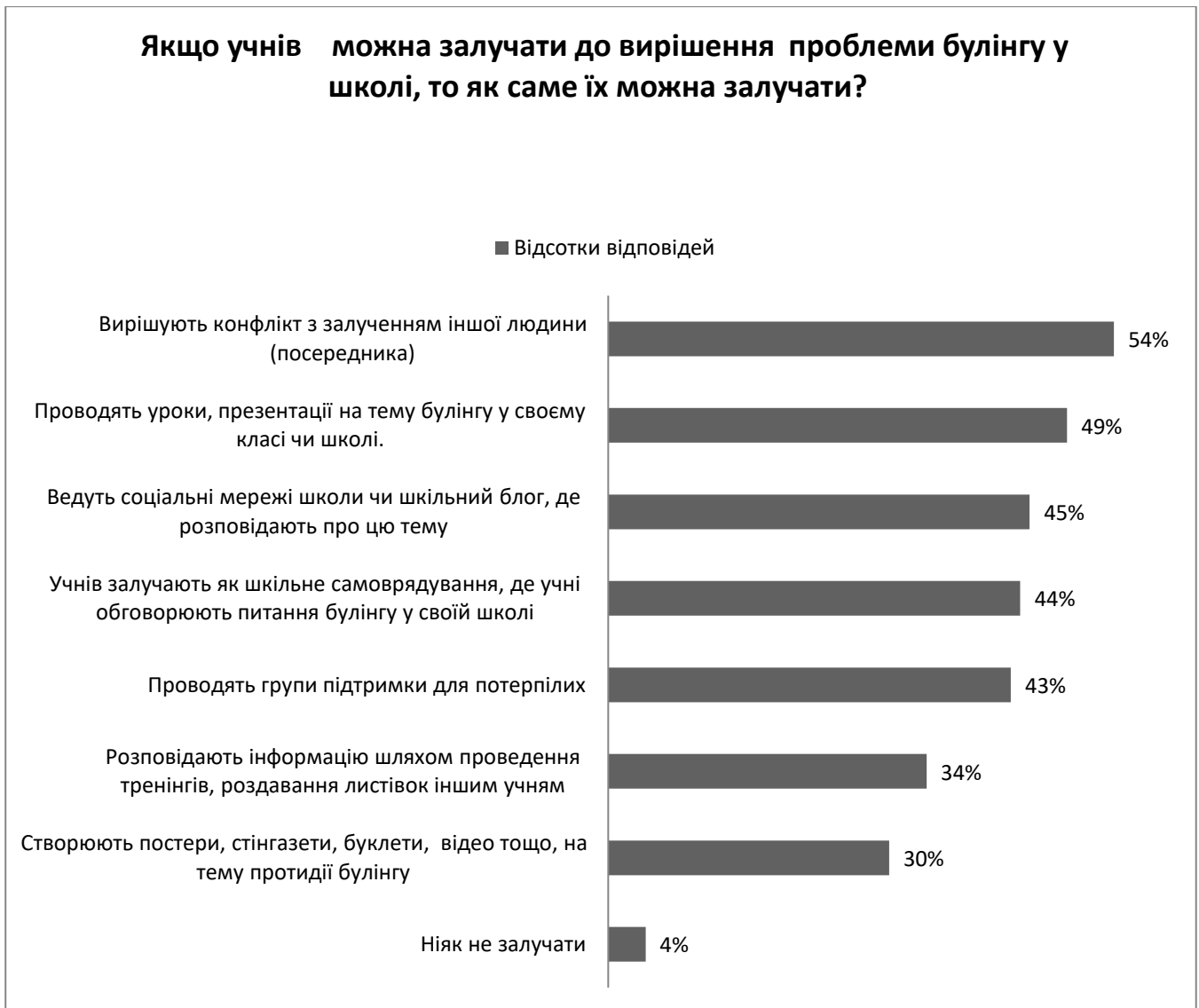

Рисунок 3.4.1 Розподіл відповіді на запитання:

«Якщо учнів можна залучати до вирішення проблеми булінгу у школі, то як саме їх можна залучати?»

N=104